

העלייה הגדולה מלוב

לזכרו של מור-אבי רחמים חג'ג'-לילוף ז"ל

יעקב חג'ג'-לילוף

מנהל המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב

בשורת היתר העלייה הגדולה מלוב

בראשית 1949, בד-בבד עם הכרתה דה-פקטו בישראל, ב-19.1.1949 (עם רגיעת הקרבות במלחמת השחרור בין מדינות ערב ומדינת-ישראל), התיירה בריטניה את יציאת יהודי לוב בתנאי, שיוותרו על נתינותם הלבית. על ההיתר, הכריז סגן שר החוץ הבריטי, כריסטופר מהיו, בפרלמנט בלונדון, ב-26.1.1949. ההודעה על היתר זה ותנאיו, נמסרו לממשל הבריטי בלוב, כבר ב-31.1.1949, ובו בלילה נמסרה לנשיא הקהילה היהודית בטריפולי, וההרשאה הרשמית פורסמה ב-2.2.1949. היתר העלייה, התקבל ברוממות רוח ע"י יהודי לוב ובנכונות, שהיה בה מעין החלטה לאומית – "בנערינו ובזקנינו נלך". רוב יהודי לוב החלו למכור את נכסיהם, לארוז ולצרוך את מטלטליהם והכינו עצמם לעלייה המיוחלת. אלא, שעד מהרה נערמו קשיים בתרגום היתרי היציאה לשפת המעשה, במימוש העלייה למדינת-ישראל.

הקשיים, שנערמו במימוש העלייה בראשיתה

עם בשורת מתן ההיתר ליציאת יהודי לוב, החלו אלפי יהודים, מכל רחבי לוב, לנהור לטריפולי הבירה, צבאו והתדפקו על שערי משרדי המינהל הבריטי, להוציא מן הכוח אל הפועל ולממש את ההיתר לעלות לארץ-ישראל. אולם, לנוכח הנהירה הגדולה והסתערות המוני היהודים המבקשים את אשורי היציאה (שהיו כרוכים בבדיקות וחתימות של משרדים רבים), מנגנון המינהל הבריטי, על כל אגפיו, שותק עד מהרה. אי לכך, פנה המינהל הבריטי לוועד הקהילה, לטפל ברישום המועמדים לעלייה, למלא בהתאם את השאלונים הדרושים לשם כך ולהעבירם למנגנון הבריטי המטפל במתן האישורים. וועד הקהילה, אכן נרתם למשימה בחדוות העשייה והיצירה, ופתח משרד רישום בבית-הכנסת המרכזי – "צלא אלכבירא", שב"חארה" היהודית, ותוך זמן קצר הוצאו יותר מ-8,000 אשורי יציאה⁽¹⁾. אולם, לוועד הקהילה לא הייתה האפשרות לארגן בכוחות עצמו את העלייה המאורגנת – לא היו לו הכספים והמימון לבצע את העלייה; אמצעי תעבורה לארץ לא היו באותה עת בנמצא⁽²⁾; לא התקבלו אשורי כניסה לישראל, שהיו כרוכים גם בהצגת אישורים רפואיים המעידים על בריאותם של העולים.

היהודים הרבים, שהחלו להתקבץ מהכפרים ומערי השדה בטריפולי, ושהיו אביונים ברובם, נפלו למעמסה על הקהילה בטריפולי. קהילה, שגם היא הייתה במצוקה וטרם התאוששה מהפוגרום של 1945 (ובמידה לא מבוטלת גם ממאורעות 1948). מעבר לזאת, רבים מבני הקהילה, לא המתינו לארגון סידורי העלייה, עזבו את מקור פרנסתם, מכרו את רכושם הדל ועמדו על צרורותיהם, על מנת לעלות לארץ, והתווספו לרבים אשר באו מערי השדה ודרשו לעלות מייד. אין תימה, שרגשות השמחה ורוממות הרוח, שגאו ואפפו את יהודי לוב עם מתן אשורי היציאה, נמהלו בעצב ועוררו מורת רוח, לנוכח אוזלת היד וחוסר האונים בארגון העלייה. אוזלת יד, שגרמה לתסכול ואכזבה רבה, ואלו השרו אווירת נכאים קשה ברחוב היהודי.

למרות הקשיים, מאות רבות של יהודים לא נרתעו מהמכשולים, לקחו את גורלם בידם, רכשו בעצמם כרטיסים (לפעמים בפרוטות האחרונות, שהצליחו לגייס) והפליגו לאיטליה. התקבצו במחנות העולים של הסוכנות היהודית ליד רומא, שעד מהרה התמלאו עד אפס מקום בעולים מלוב. משפחות שלמות על נשיהם, זקניהם וטפם, נאלצו להצטופף בחצרות המחנות תחת כיפת השמים, עד קבלת אשורי הכניסה לארץ, שבוששו להגיע. העיכוב, נגרם גם בשל החולים הרבים שהיו ביניהם, כולל 400 חולי גרענת⁽³⁾. המצב, אילץ את השלטונות האיטלקיים לפנות לממשלת ישראל כדי שיעכבו את הגעתם של יהודי לוב לאיטליה, או לפחות את אלו החולים, שהמשיכו להגיע מלוב.

ממשלת ישראל, אשר רצתה לווסת את העלייה, הן מבחינת היקפה (בשל קשיי הקליטה בארץ) והן מבחינת בריאות העולים (על מנת לא לסכן את עליית הרבבות לארץ דרך איטליה, שהייתה ארץ מעבר מן החשובות ביותר להעלאת יהודי אירופה), החליטה לטפל בעליית יהודי לוב. לשם כך, הצטרפה לבקשות הרבות של יהודי לוב לממשלת בריטניה, לאשר ולאפשר נציגות ישראלית רשמית בטריפולי, שתסדיר את עליית יהודי לוב. אלא, שבקשות אלו נתקלו בסירוב נמרץ של הממשל הבריטי, שאיפשר בואם של נציגי ארגונים יהודיים בינלאומיים בלבד – ד"ר הנרי פיירמן, נציג ארגון הבריאות היהודי אוז"ה (O.Z.E.), וד"ר יוסף שפירא, נציג הג'ויינט.

בואו של ברוך דובדבני⁽⁴⁾ (קירשנבאום) ללוב בראשית מרץ 1949, בתור נציג ישראלי רשמי, התאפשר רק באמתלה של ביקור בבתי-הספר היהודיים בטריפולי⁽⁵⁾. ועם בואו נפתח פרק חדש, מלא הוד בדברי-ימי העליות של יהודי לוב לארץ-ישראל, עם תחילת העלייה הגדולה והמפוארת מלוב.

התארגנות להפעלת העלייה הרשמית מלוב

עם בואו של ד"ר הנרי פיירמן, נציג ארגון הבריאות היהודי אוז"ה, לטריפולי, כבר בפברואר 1949, בעת שניתן היתר ההרשאה ליציאת יהודי לוב, ולאחר דיונים עם הממשל הבריטי וגורמים יהודיים, הוקם ב-18 בפברואר 1949 וועד אוז"ה טריפולי. למזכיר וועד אוז"ה מונה חיים אברבנאל, מנהל בית-ספר כ"ח בטריפולי. בשל הנחיות ממשלת ישראל לחייב את המועמדים לעלייה בבדיקות רפואיות, ולאשר את עלייתם של עולים בריאים בלבד, גיבש וועד אוז"ה תוכנית לבדיקה ולריפוי המועמדים לעלייה. הקצב, לפי התוכנית הראשונית, הועמד על העלאת כ-7,000 עולים בשנה (כ-600 עולים בחודש). לשם כך הוקצה לאוז"ה תקציב חודשי של 2,750 דולר, התארגן צוות מינהלי ורפואי⁽⁶⁾ בהנהלתו של ד"ר ג'וזפה סיקלארי (גר-צדק ממוצא איטלקי). הופעלה מרפאה מרכזית בטריפולי (שהחלה לפעול ב-17 במרץ 1949), אשר כללה מתקן לבדיקת כל המועמדים לעלייה ומתקן לטיפול רפואי לאלו, שנמצאו חולים ולמעקב אחרי החלמתם⁽⁷⁾.

עם בואו של ברוך דובדבני לטריפולי ב-4 במרץ 1949, נפגש עם הגורמים היהודיים במקום, שהבטיחו את סיועם ושיתוף פעולתם. אותר מבנה ב"חארה" היהודית, שישמש את מנגנון העלייה, והחלה בו מייד פעילות ענפה. בו זמנית, דובדבני החל לפעול כדי להשיג את הכרת הממשל הבריטי בנציג הסוכנות היהודית, אשר ישמש בתפקיד קצין עלייה ומנהל לשכת העלייה בטריפולי. במטרה להפסיק את זרם העלייה הבלתי-מאורגנת לאיטליה, ולחילופין לפתוח קו ישיר של עלייה מאורגנת מלוב למדינת ישראל. לשם כך, הוא נפגש, מספר פעמים, עם בריגדיר בלאקלי, המושל הצבאי הבריטי, עם סגנו הלורד אוקספורד ועם בכירים נוספים בממשל הבריטי. המפגשים, הסתייעו ע"י זקינו חביב⁽⁸⁾. סגן ראש הקהילה היהודית בטריפולי באותה עת, שהשכיל לפתח מערכת יחסים טובה עם צמרת הממשל הבריטי. לאחר משא ומתן מייגע, הצליח ברוך דובדבני, בחכמתו ובנועם הליכותיו, לשכנע את הבריטים להכיר בו בתור קצין העלייה בלוב. הכרה, שהייתה בעצם תוצאה של יצירת עובדה, ואשור קיומו של משרד עלייה בטריפולי בראשותו, היה בדיעבד.

על מנת לפשט את הפרוצדורה לקבלת אשורי היציאה, הוסכם, שכל התעודות תינתנה בבת אחת, באחריותה של מחלקת העלייה של הסוכנות (זאת בזכות האמון של הרשויות במשרד העלייה, שניתן לו הודות לתוכם ופעילותם של זקינו חביב ויוסף חנונה⁽⁹⁾). בכל משרדי הממשלה, שטיפלו במתן התעודות, הושבו פעילים מן התנועה הציונית ופקידים מטעם משרד העלייה להחשת תהליך הנפקת התעודות. במקביל יצר ברוך דובדבני מגעים עם הקונסוליה האיטלקית, ולאחר דיונים

מפרכים הגיע להסכמה (לנוכח הקשיים שהתעוררו, בשל העולים מלוב שהתקבצו באיטליה), שהקונסוליה לא תנפיק ויזות מעבר לאיטליה בלא שתהיה בדרכון ויזת כניסה ישראלית חתומה ע"י קצין העלייה⁽¹⁰⁾. כמו כן, קיבל אור ירוק לפתוח עלייה ישירה מטריפולי לחיפה, גם ע"י אוניות עבריות הנושאות את דגל ישראל. לשם הבטחת העלייה, היה על דובדבני לדון ולתאם גם עם פקידים ערבים במנגנון הביצוע⁽¹¹⁾. התיאום היה מחויב המציאות, על רקע המאבקים לעתידה המדיני של לוב והשפעתו, הן על מערכת היחסים בין היהודים לערבים והן על קצב העלייה וממדיה. יש להדגיש, שהלחצים על יהודי לוב באותה עת, להצטרף לחזית הלאומית הלובית תכפו והתרחבו. מאידך חדרה יותר ויותר ההכרה בקרב ערביי לוב, אפילו אצל הקיצוניים מביניהם, שפגיעות ביהודי לוב מזיקות למאבק העצמאות ועלולות להרחיקם ממטרתם. כמו כן, בשל המצוקה הכלכלית של רוב יהודי לוב ומשקלם הרב בכלכלת הארץ שהלך והתמעט, הייתה השלמה עם עצם הרעיון לעזיבת יהודי לוב. לא רק ברובד ההמונים הערביים, שחונכו על שנאת זרים, אלא גם ברבדים הגבוהים יותר, לאור תרומתם של היהודים ההולכת ופוחתת. פרט לזאת, רבים מהם פזלו לתפוס את מקומם של היהודים בנתח הכלכלי, שבו עדיין שלטו היהודים, בעיקר במסחר הזעיר. מצב עניינים, שיכול לתת מענה לשאלה הגדולה והמעניינת, כיצד ערביי לוב, שזה לא מכבר, ביוני 1948, פגעו ביהודים והנה, כעבור מספר חודשים בלבד, מאפשרים לפתוח משרד עלייה רשמי של מדינת ישראל. להעלות עולים בהמוניהם על אוניות ישראליות הנושאות את דגל ישראל, ישירות לנמל חיפה, בלא לגלות התנגדות ובלא לפגוע ביהודים בכל מהלך העלייה הגדולה. תוך כדי ריסון ההמונים והגורמים הקיצוניים ביותר (שלא פעם הייתה תסיסה בקרבם), ואף לסייע בביצועה (ושמא, יש בהם הכרת תודה, מאוחר יותר, לעצם הצבעתה של מדינת ישראל באו"ם, ב-21 בנובמבר 1949, למתן עצמאות ללוב לא יאוחר מה-1 בינואר 1952, כאשר הצבעתה היא זו, שהכריעה את הכף לעצמאות לוב).

בד בבד, ובמקביל למגעים, שיצר ברוך דובדבני עם הגורמים היהודיים, הגורמים הזרים המקומיים והבינלאומיים ופתיחת משרד העלייה ברובע היהודי, החל לגבש את דפוסי העבודה של לשכת העלייה: הוקמה וועדת עליה מרכזית בטריפולי, שהורכבה מכל החוגים בקהילה – מנהיג הקהילה ושניים מוועד הקהילה, נציג "מכבי", נציג "בן-יהודה", נציג "הקרן הקיימת לישראל", נציג הג'וינט, נציג אוז"ה, הרב הראשי וכן מונה מזכיר כללי; הוקמה וועדת-משנה לעליה ליהודי בנגאזי, שהורכבה מראש הקהילה ושלושה חברים מוועד הקהילה; הוקמה וועדה מיוחדת לעליית הנוער (במאי 1949), שהורכבה מנציגים של וועד הקהילה, מוסדות החינוך וארגוני הנוער; עם הקמת וועדות העלייה, נקבע נוהל עבודה מסודר לקבלת אשורי העלייה – ראשי המשפחות של המועמדים לעלייה הוזמנו ללשכת העלייה (בקצב של 50 משפחות ליום, עפ"י רשימה, שנקבעה בהתאם למועדי הפניה של המועמדים). המוזמנים מילאו שאלון, נפתח תיק שכלל צילומי המועמדים, והופנו למרפאת אוז"ה עם טופס ותמונות לבדיקות. אלו, שנמצאו חולים, נותרו לטיפול ומעקב של אוז"ה עד להבראתם ואלו, שנמצאו בריאים, קיבלו אישור על כך, שהוחזר ללשכת העלייה לוועדת העלייה, לדיון. כאשר אישרה וועדת העלייה את עליית המועמדים, טיפלה בסבך התעודות לקבלת רשיון העלייה. עם קבלת הרשיון והשלמת כל התהליך, נשלחה הודעה למועמדים, שעליהם להעביר את מטענם למחסן המטענים, שבקרבת נמל טריפולי – "פנדק אל באגליו" (הודעה שכונתה בפי העם "באגליו" – מטען באיטלקית, וקבלתה הייתה יום חג למשפחה, והייתה בבחינת התגשמות המאוויים הנכספים ביותר). המשפחה ביצעה את הכנותיה האחרונות לעלייה, והמתינה ליום ההפלגה המיוחל בכיליון עיניים. אלו, שהגיעו מחוץ לטריפולי מיום קבלת הודעת ה"באגליו" ועד יום העלייה לאוניה, שוכנו בחינם ב"פנדק שמלאלי" (אשר הועבר לרשות

הקהילה ע"י מר שמלאלי נעמן, בעל המקום, והוכן לקליטתם ושיכונם של המשפחות באופן זמני).
תושבי טריפולי התייצבו ישירות בנמל ביום הפלגת האונייה; נעשו ההכנות הראשונות לדאוג
ולטפל במועמדים לעלייה, במיוחד באלו שמחוץ לטריפולי, ושנהרו אליה בהמוניהם.
עם קבלת ההכרה הרשמית, השגת ההסכם עם הקונסוליה האיטלקית למניעת הנפקת ויזות מעבר
לאיטליה בלא ויזת כניסה לישראל, וקבלת אור ירוק לעלייה ישירה לישראל, עמל דובדבני
להפעלת קו ישיר בין טריפולי לחיפה. לשם כך, הוסדר עם הגוינט נושא מימון ההפלגות לארץ,
ונבדקו בקדחתנות ובקפדנות האפשרויות להסדר עם חברות ספנות לפתוח קו הפלגה ישיר לארץ
לאלפי היהודים, שהחלו לצבוא על שערי לשכת העלייה, ושהיה צורך לדאוג להם ולטפל בהם עד
לעלייתם.

מהלך העלייה והטיפול במועמדים לעלייה

חודש ימים בלבד מהגעתו של ברוך דובדבני, לנוכח פעילותו האינטנסיבית והבלתי-נלאית,
נחישותו הנחרצת וראשית פעילותה של לשכת העלייה בטריפולי, הופעלה העלייה הישירה דרך
הים מטריפולי לחיפה. בתחילה היו אלה אוניות נוסעים איטלקיות קטנות, שהראשונות בהן היו
האוניות "קזרטא" ו"מדקס". "קזרטא", הגיעה לטריפולי ב-4 באפריל 1949 מאיטליה, כשעל
סיפונה כבר היו עולים והיה מקום ל-350 עולים נוספים, אך נדחסו עליה עוד 485 עולים, ולמחרת
ב-5 באפריל כבר הפליגה לחיפה. מן הראוי לתאר, ולו בקצרה, את הפלגתה של האונייה הראשונה
מטריפולי ישירות לחיפה: נדמה היה, כאשר האונייה "קזרטא" עגנה בנמל, כשדגל ישראל
מתנוסס מעל תרניה והעולים הראשונים עלו לאונייה על מיטלטליהם, שכל יהודי טריפולי
באלפיהם צבאו על הנמל (כולל כותב עבודה זו בהיותו ילד בן 7 יחד עם הוריו). בלבותיהם קינאה
באלו, שכבר זכו, עם תקווה שגם יום עלייתם קרב, ובפיהם ברכת הדרך. עם הרמת העוגן, נשמעה
באון שירת "התקווה" ו"שירת הים" עם דמעות בעיניים. המעמד המרגש וההיסטורי אף ריגש את
העובדים, את הפקידים ואת אנשי המשטרה הבריטית והערבים כאחד, שניצבו דום יחד עם
העולים ואלפי היהודים, שבאו להיפרד, לא התאמצו אף להסתיר דמעה שחמקה מזווית עינם,
לנוכח המעמד המיוחד מלא הוד. מעמד, אשר לא ימוש מזיכרונם של כל אלו, שנכחו בו וזוכרים
אותו ברעד ובהתרגשות.

הנה, רק "קזרטא" הרימה עוגן ויצאה מן הנמל ובו ביום, הגיעה אונייה נוספת בשם "מדקס"
מאיטליה ונכנסה לנמל. גם על סיפונה היו עולים והיה מקום ל-150 עולים נוספים בלבד, ושוב,
מעבר לקיבולת של האונייה, נדחסו עוד 277 עולים. למחרת, ב-6 באפריל, הפליגה "מדקס"
לחיפה, מלווה בברכת הדרך של אלפי יהודי לוב, שהמתינו בכליון עיניים לעלייתם ארצה.

בו בחודש, שנפתחו שערי הגאולה והופעלה העלייה הישירה מנמל טריפולי לנמל חיפה, חל יום
העצמאות הראשון של מדינת ישראל, אשר נחוג בקהילות היהודיות במרחבי לוב ברוב עם. אין
תימה, ששמחת יום העצמאות הראשון, שנמהלה בשמחת פתיחת שערי העלייה, גאתה שבעתיים,
פרצה בעוז ועלתה על גדותיה. הרבנות הראשית, יחד עם וועדי הקהילות ותנועות הנוער הציוניות,
קבעו את צביונו הדתי-ציוני-לאומי של יום העצמאות הראשון. הרבנות הראשית פרסמה ברכה
מיוחדת לממשלת ישראל, אשר פורסמה בביטאון "חיינו", שיצא לאור באותו יום. כמו-כן הרבנות
הראשית בטריפולי, יחד עם בית הדין וועד הקהילה, פרסמו מנשר מיוחד, שבו מברכים את נשיא
המדינה, ראש הממשלה, שרי הממשלה וצה"ל, הביעו את תנחומיהם לנופלים במערכה ונשאו
תפילה לעילוי נשמתם. הכריזו על יום זה, יום שבתון, שיהיה יום חג והודייה, להרבות בשמחה
ובסעודות חגיגיות, שירה ופיוטים ואמירת פרקי תהילים קכ"ב, קכ"ו. המליצו, שכל בן שייוולד

בשבוע יום העצמאות יקרא ישראל וכל בת תיקרא ציונה. קבעו סדרי תפילה מיוחדים: הביקור בבתי-הכנסת יהיה בבגדי חג והתפילות תהיינה חגיגיות; בערבית ליל החג, יאמרו מזמורי הודיה וגאולה; בשחרית יום החג, יוציאו ספר תורה, יקראו את פרשת "כי תבוא" והפטרה מספר ישעיהו פרק ס' מ"קומי אורי", לא יאמרו תחנון ויאמרו מזמורי הודיה וגאולה. בסיום התפילה, יקראו בפני הציבור את הברכה המיוחדת לממשלת ישראל, יישאו תפילה לשלום מדינת-ישראל ויאמרו מי שברך לקהל המתפללים; במנחה של אותו יום, שוב יוציאו ספר תורה, יקראו את פרשת "קדושים" והפטרה מספר זכריה פרק ח' מ"כה אמר ה' הנני מושיע את עמי", ויאמרו מזמורי הודיה וגאולה. בסיום התפילה, יישאו תפילה לשלום מדינת-ישראל, יערכו מנוחה לנופלים במערכה ויאמרו מי שברך לקהל המתפללים.

לאור מנשר זה, שהיה רק בבחינת מאיץ, אכן, בתי-הכנסת במרחבי לוב היו מלאים בכל אחת מן התפילות וגדשו עד אפס מקום, במתפללים וחוגגים הלבושים בבגדי-חג. אחרי תפילות ההודיה, התפילות החגיגיות ו"שירת התקווה", פצחו המתפללים בשירה ובריקודים, תוך כדי הנפת דגלי המדינה, במשך שעות לאחר כל תפילה, בשמחה ללא קץ.

גם תנועות הנוער הציוניות, ציינו את יום העצמאות הראשון בחגיגות רבה, בפעילויות רבות. בין היתר, דגל המדינה הונף על גג משרד העלייה ב"חארה" היהודית בטרפולי, הועמד משמר כבוד לזכר הנופלים במערכה ולכבוד הדגל, שסימל את המדינה העצמאית. ברחבת ה"מונומנטו" בטרפולי, התקבצו מאות רבות של חניכי כל התנועות הציוניות ונערך מפקד חגיגי, שבו הועלו על נס יום העצמאות הראשון של מדינת-ישראל, המשמעות של עצמאות המדינה לעם ישראל וגאולתו. בסיום המסדר החגיגי ואחרי "שירת התקווה", יצאו חניכי תנועות הנוער במחולות של ריקודי-עם, בהתלהבות ובשמחה במשך שעות רבות. הרבים, שהשתתפו בתפילות החגיגיות ובמסדר החגיגי, השירה והריקודים שלאחריהם, לא ישכחו לעד יום זה, וילווה אותם עד יומם האחרון.

אחרי יום העצמאות הראשון, ואחרי האוניות האיטלקיות "קזרטא" ו"מדקס" (שהפליגה פעם נוספת), החלו לפעול אוניות ישראליות של חברת "שוהם" הנושאות את דגל ישראל בהפלגות ישירות טריפולי-חיפה. האונייה הראשונה הייתה "אילת", שהצטרפו אליה האוניות "הרצל", "עצמאות", "ארצה", קוממיות", "קדמה" ו"גלילה", ועל סיפונן עלו ארצה רבבות יהודים בתקופת העלייה הגדולה.

עם פתיחת נתיבי העלייה הגדולה, הלכו ונערמו קשיים, שהיה צריך לתת עליהם את הדעת ולהביא לפתרונם המהיר. לנוכח התכנון המקורי, שהעלייה מלוב תהיה בהיקף של 7,000 עולים לשנה, דרשו ראשי הקהילה היהודית, כבר בפגישתם הראשונה עם דובדבני, להגביר את קצב העלייה. דובדבני, שהיה מודע לדיונים באו"ם על גורלה המדיני של לוב, והיה ניתן להניח, שהפתרון ילך לכוון מתן עצמאות תוך זמן קצר, הכין תוכנית להגברת קצב העלייה לכדי 1,000 עולים לחודש. אולם, גם בזאת לא היה די. לנוכח המועקה ותחושת אי הביטחון של יהודי לוב, במיוחד אחרי פרעות 1945 ו-1948, והאפשרות של מתן עצמאות ללוב, שבעטיה הכל יתכן, מהפסקת העלייה לארץ ועד לפרוץ פוגרומים נוספים, יהודי לוב לחצו להגביר את קצב העלייה⁽¹²⁾. השליחים לא התרשלו, ומיד היפנו דרישות אלו למוסדות בארץ, במיוחד לרגל המצב הכלכלי הקשה והמעורער, בעיקר אחרי הפוגרומים, שהחמיר עוד יותר כאשר רבים מיהודי לוב מכרו מיטלטליהם ועסקיהם והכינו את עצמם לעלייה.

הלחצים והדרישות נשאו פרי עם ביקורו בטרפולי של יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, ביוני 1949, וחל מפנה בגישת כל המוסדות אשר טיפלו בעליית יהודי לוב. תחושת

הדחיפות והידיעה, שהזמן העומד לרשות יהודי לוב מוגבל, באו, המוסדות בארץ, לידי החלטה גורלית, שאין להגביל את העלייה ולחסל במהירות האפשרית את גולת יהודי לוב.

בניגוד לבן-גוריון, אשר הגן בנחישות על מדיניות של עלייה גדולה, בלתי מוגבלת, בהרכבה ובממדיה, בהבאת יהודים מכל מקום אפשרי ובמהירות המרבית, הייתה התנגדות רבה מגורמים שונים. אליעזר קפלן, שהיה גזבר הסוכנות ולאחר מכן שר האוצר דרש, שתהא התאמה בין ממדי העלייה לבין יכולת הקליטה. משה שפירא, שהיה ראש מחלקת העלייה בהנהלה הציונית ולאחר מכן שר העלייה והבריאות, חשש מהקשיים המיוחדים שבסוגיית בריאות העולים (חשש שהיה מנת חלקו גם של קפלן, שהכיר את הבעיות הסבוכות בקליטת עולים חולים ומוגבלים, ודלותה של אמצעי מערכת הבריאות והאשפוז בארץ). גם אנשי המפלגה הפרוגרסיבית היו מסויגים והעדיפו עלייה מאורגנת ומתוכננת, בהתאם לכושר הכלכלי, האנושי והחברתי של מערכת הקליטה. עמדה, שהחזיקו בה גורמים נוספים שונים, ורק בן-גוריון, במעמדו כראש הממשלה, חרף ההסתייגויות, החליט להוציא את מדיניות העלייה הגדולה הבלתי-מוגבלת מן הכוח אל הפועל. סייעו בכך, יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, ברוך דובדבני, קצין העלייה ופעילי העלייה בלוב. למרות "תקנות העלייה", שהוציא שפירא ל"קציני העלייה", שהיו בהן סייגים והגבלות, הם העלימו עין, במקרים רבים, במיוחד בשאלת עלייתם של חולים, נכים וזקנים. שליחי העלייה, שחשו את משק-כנפי ההיסטוריה, עשו כל מאמץ אפשרי להאיץ את גלגלי העלייה בכל אתר ובכל זמן. גם כאשר גאתה העלייה מאוד, מעל ומעבר, לא היה ניתן להחזיר הגלגל לאחור, למרות הקשיים הרבים, שנערמו בקליטה בארץ¹³.

בביקורו של יצחק רפאל בלוב, הוא התקבל ע"י יהודי לוב בשמחה ובהתלהבות, שבאו לידי ביטוי בקבלות הפנים המפוארות והסוערות של אלפים ורבבות. היהודים הצטופפו ברחובות מקושטים בדגלים ובסיסמאות, והזליפו לעברו בשמים ומי-פרחי הדר ("מא-זהר") ופצחו בשירה אדירה ובמחולות. סיורו של רפאל בסמטאות הרובע היהודי ("חארה") היה מלכותי, כאשר רבבות הגברים, נשים וטף, שהתקבצו לאורך כל מסלול ביקורו, קראו במקהלה: "עלייה! עלייה! עלייה!", ניסו להתקרב אליו על מנת ללחוץ ידו ולו רק לגעת בדש בגדיו. ארגוני הנוער ערכו לכבודו מפקדים רבי רושם, ובתי-הספר קיבלו את פניו בחגיגות. הקהילה ערכה לו מסיבת פאר רבת-משתתפים, של כל המוסדות והארגונים (כולל אישים ואנשי הממשל), באולמה המפואר של "מכבי". בעצרת עם (בכיכר שליד ה"מונומנטו"), שבה השתתפו כ-20,000 איש ואישה, זקנים וטף (שבהם גם כותב העבודה ואביו נמנו עליהם), הצהיר יצחק רפאל (ממרפסת ביתו של הסוחר משה רקח) בפני כל ההמונים, שלא ינוח ולא ישקוט עד שיעלו כל יהודי לוב בנעריהם ובזקניהם מעריהם ומכפריהם למדינת-ישראל. הצהרה והבטחה, שעליה חזר מעל סיפון אוניית העולים שהפליגה ארצה בימי ביקורו, בפני אלפי היהודים, שבאו ללוות את העולים ותבעו את עלייתם לארץ. כאשר בתום הצהרתו לחיסולה המידי של גולת יהודי לוב, פצחו אלפי היהודים (הן אלו, שהיו באונייה והן אלו, שעמדו מנגד על החוף) ב"שירת הים", מתוך אמונה, שאכן עומדים הם להיגאל גאולת עולמים.

יצחק רפאל, במגעיו האישיים הישירים והבלתי-אמצעיים, הן עם הרחוב היהודי ורבבות היהודים, שקיבלו את פניו והן עם מנהיגי הקהילות היהודיות והשליחים מן הארץ, עמד עד מהרה על כמיהתם וערגתם, ועל רצונם העז של רוב רובם של יהודי לוב לעלות לארץ ומייד. כמו כן, עמד על מצבם הקשה של בני הקהילות (במיוחד אלו, שחיו מחוץ לטריפולי), האימה, שבה היו נתונים אחרי פרעות הדמים של 1945 ו-1948, המצב הכלכלי המעורער, שבו היו שרויים, חששותיהם מהמצב המדיני המעורפל של לוב, ושמא תוחמץ השעה. לא בכדי, כתוצאה ממגעים אלו, הגיע

יצחק רפאל להחלטה לחסל את גולת לוב, כאשר בעדיפות ראשונה הועמדה גאולתם של יהודי קירנאיקה ויהודי ערי השדה של טריפוליטניה⁽¹⁴⁾. לשם כך, נרתם יצחק רפאל להרחבה ולזירוז העלייה, בא במגע עם רשמנים יחד עם דובדבני (ובסיוע מנהיגי הקהילה) עם המינהל הבריטי לתאום החשת העלייה, והמינהל הבריטי גילה נכונות, הראויה לשבח, לסייע בכך.

גישתו של המינהל הבריטי ליהודי לוב, הייתה עוינת, כפי שנוכחנו, במשך רוב ימי שלטונו בלוב. עוינות, שבאה לידי ביטוי: בהתנהגותו בתקופת פרעות נובמבר 1945; באיסור הפעילות הציונית הרשמית והקשר עם ארץ-ישראל; ברדיפה והצרת צעדי ארגוני ההגנה וההעפלה הבלתי-לגאלית; בהתנגדות לנוכחות נציגות ישראלית בתחילה, כשהתירו את יציאת יהודי לוב. אולם, עם ההחלטה להתיר את עליית יהודי לוב והגעתו של ברוך דובדבני ללוב, סייעו רבות (לפעמים אף בהעלמת-עין), לעליית יהודי לוב. הם לא הערימו מכשולים מיותרים, הקלו את הפיקוח על הוצאת הון והעברת סחורות לארץ, אפשרו את העלייה הישירה מטריפולי לחיפה ואף את החשת בלא קשיים.

בשל ההוצאות הגדולות הכרוכות בהחשת העלייה, הצליח יצחק רפאל, במגעיו עם הגויינט בדיונים ממושכים עם ד"ר ר. שוורץ ופאסמאן, לחולל מהפך בגישתם ובמדיניותם. הוא החדיר בהם את תחושת השעה הדוחקת, ורתם אותם בכל מאודם למשימה הגדולה להחשת עליית יהודי לוב⁽¹⁵⁾.

העלאת יהודי קירנאיקה וערי השדה של טריפוליטניה

ברגע שהתגבשה ההכרה ונפלה ההחלטה לפנות מייד ובמהירות את הקהילות היהודיות מקירנאיקה וערי השדה של טריפוליטניה, נטל הגויינט על עצמו את ביצוע העברת היהודים מפנים הארץ לטריפולי, לתמוך בהם ולכלכלם עד לעלייתם ארצה. כל המוסדות והארגונים נרתמו לתכנון ולביצוע המשימה: הגויינט התאים עצמו מיד לקצב, ולניהול מכלול הפעולות נשלח לטריפולי אברהם לסקוב, חבר הנהלת הגויינט העולמי, שהגדיל והקצה את האמצעים הדרושים. הורחבו צוותי פעולה של הגויינט, הוקם מנגנון מסועף ונתמנו אחראים לכל מדור ומדור, ובטריפולי נתמנו 5 וועדות לארגון העברת היהודים ונקבעו אנשי קשר עם הקהילות; הורחב הצוות הרפואי והובאו רופאים ואחיות מוסמכות, ציוד, מכשירים רפואיים ותרופות ונפתח מרכז אבחון חדש וגדול מקודמו, שנבדקו בו מאות פונים ליום. על מנת להקל על העומס במרפאה המרכזית, וכדי שהעולים יגיעו לטריפולי במצב בריאותי משופר, נפתחו 7 מרפאות אוז"ה בכפרים ובערי השדה של טריפוליטניה⁽¹⁶⁾, ומרכז רפואי קדמי במסראת'ה, ליהודי קירנאיקה⁽¹⁷⁾. לשיפור הטיפול בחולים הגיע לטריפולי ד"ר מנדל ממחלקת העלייה של הסוכנות, להכוונה וקביעת מדיניות ונשלחו מדי פעם רופאים מומחים להדרכת הצוותים הרפואיים המקומיים. חולים קשים במיוחד, שלא הייתה אפשרות לתת להם טיפול הולם בלוב, הועברו לטיפול באיטליה (מן המפורסמות בהפניית חולים לאיטליה בהמלצתו של ד"ר מנדל, הייתה העברת 100 חולי שחפת מטריפולי ע"י יוסף חנונה, שהעבירם בשתי קבוצות. במאמצים כבירים הצליחו להכניסם במסגרת הגויינט לבתי-חולים וסניטוריומים לטיפול ממושכים, עד החלמתם ועלייתם ארצה); בכדי להחיש את בואם של יהודי פנים הארץ, האיץ דובדבני באנשי הקשר בקהילות אלו לא להמתין ולשלוח ביוזמתם את האנשים לטריפולי. הוא עצמו סייע במימון ההעברה, ותיאם עם קציני המשטרה הבריטית את אבטחתם האישית של המועמדים לעלייה בהעברתם לטריפולי. זאת, עד שהגויינט נרתם לפעולה ונטל על עצמו גם את מבצע ההעברה ומימונה. הגעתם של יהודי פנים הארץ חיבה את הגויינט לדאוג לא רק לבדיקתם וריפויים של החולים הללו, כי אם גם לשיכונם, ע"י שכירת חדרים ובתים

(בעיקר ברובע היהודי), להלבשתם, להזנתם⁽¹⁸⁾ ולספק את יתר צורכיהם האלמנטריים (כולל חינוך, עליו ידובר בנפרד בהמשך). זאת, במשך שבועות ולפעמים חודשים, עד הגעת תורם לעלייתם ארצה, עם קבלת הודעת ה"באגליו" והעברתם ל"פנדק שמלאלי" בטרם עלייתם לאוניה. הגויינט דאג וסייע גם בערי השדה לרוב היהודים עד העברתם לטריפולי, ואף סיפק ארוחות ל-700 מתלמידי הכפרים בבתי-הספר. עזיבה המונית בקצב מואץ ובזמן קצר, גרמה לירידת ערך הנכסים דניידי ודלא ניידי של היהודים. הניזוקים העיקריים היו אנשי הכפרים ועיירות השדה, הן בטריפוליטניה והן בקירנייקה, אשר נאלצו למכור, בחיפזונם, את רכושם בלא מחיר לשכניהם הערבים, שניצלו היטב את המצב. על מנת להקטין את הנזקים ולמנוע ככל שניתן את מכירת הרכוש במחירי הפסד עקב לחץ הזמן, במרבית הכפרים והעיירות נשארו מספר יהודים, שהיו מוכנים לעכב את עלייתם, השוו את יציאתם וטיפלו במכירת רכוש העוזבים. דבר, שהקטין את הנזקים רק במעט, שכן לשכנים הערביים היה ברור, שהיהודים שעכבו את עלייתם השוו את יציאתם רק לזמן מוגבל, ורובם נאלצו בסופו של דבר למכור את הרכוש במחיר זעום. באשר ליהודי העיר בנגזי, מכיוון שנותרו בה מספר גדול יחסית של יהודים לאחר גל העלייה הגדולה, ההסדר לדאוג לרכוש העולים היה שונה. הסדר, שמצא את פתרונו החלקי במסגרת "קאבי עולים" (וועד מנהלי לנדלי"ן של עולים, אשר הוקם ע"י בעלי הון בטריפולי ובנגזי בשיתוף עם משרד העלייה, ששני מנהליו התמנו ע"י וועדי שתי הקהילות בבנגזי ובטריפולי).

העברת יהודי פנים הארץ מקירנייקה וטריפוליטניה לטריפולי, החלה כבר באוגוסט 1949, נמשכה כארבעה חודשים והסתיימה בנובמבר 1949. העדיפות הראשונה ניתנה ליהודי קירנייקה, בעת העדרו של האמיר אידריס מהאזור במשך כחודש ימים. עד ה-10 בספטמבר 1949, פונו רוב יהודי קירנייקה, שהועברו לטריפולי הן בדרך היבשה והן בדרך הים, במשאיות ובספינות, בקצב מהיר (בקירנייקה לא עלו בעלייה הגדולה כ-500 יהודים מבנגזי, בעיקר בשל בעיות במכירת רכושם והעברת הונם מחוץ ללוב, כאשר רק מיעוטם נותרו בבנגזי וקשרו את עתידם במקום). אולם מערי השדה של טריפוליטניה, הקצב היה איטי מעט יותר, ו-7,000 תושביהם היהודים פונו לטריפולי בהדרגה, עפ"י לוח זמנים מתוכנן. לוח הזמנים נקבע ע"י דובדבני בעת מסע ביקורו בכפרים ובעיירות השדה, שהתפנו בזה אחר זה, ונותרו מאחור רק מתי מעט, שהעברתם התעכבה (ע"כוב, שנבע בשל מכירת רכוש ודאגה לרכושם של אלו, שכבר יצאו, וכן בשל בעיית "מס השעורים" – חובות עבור גרעינים משנות בצורת טריפוליטניה, עד שאלו הוסדרו).

גם בשל הקשיים הכרוכים באחזקתם הזמנית של יהודי פנים הארץ בטריפולי, ולא רק מצבם המוראלי, נפלה, כאמור, במשרד העלייה, ההחלטה העקרונית לתת קדימות לעלייתם של יהודי קירנייקה וערי השדה של טריפוליטניה. כך, שכבר בשנה הראשונה מראשית מבצע העלייה, כלומר עד ה-15 במרץ 1950, עלו למדינת ישראל כמעט כל יהודי קירנייקה⁽¹⁹⁾ (3,276 עולים), ורבים מערי השדה של טריפוליטניה⁽²⁰⁾ (3,714 עולים) - בחלוקה לפי קהילת מוצאם, (המספרים בסוגריים מראים את מספר התושבים לפני העלייה): מצריתה 510 (912); ח'ומס 463 (902); עמרוס 435 (1,240); זוארה 365 (794); יפראן 364 (391); תגרינה 335 (464); זליתן 308 (604); זאויה 285 (676); תאז'ורה 152 (202); קוסבאת 118 (410); סירת 115 (180); בני-וליד 85 (85) תרהונה 60 (191); זנזור 119 (יהודי זנזור עזבו את המקום כבר ב-1945, אחרי הפוגרום, שבו נרצחו 34 יהודים ועברו לטריפולי). למרות זאת, יהודי קירנייקה וערי השדה של טריפוליטניה התלוננו בחריפות, לא פעם, שאין מקיימים ההחלטה העקרונית בדבר קדימותם לעלייה. הם האשימו את משרד העלייה בהתרשלות בטיפול בהם בהסדרת עלייתם, גם כאשר בשל לחצה של הגויינט אושרה מחדש קדימותם – התלונות לא פסקו. העיכוב נבע בעיקר בשל בעיות רפואיות, שכן בערי השדה,

בשל תנאים תברואתיים ירודים, אחוז החולים היה גבוה והיה צורך לטפל בחולים עד להחלמתם לפני העלתם ארצה. מכל מקום, למרות ההאטה הכללית בעלייה בשנת 1950, כאשר בסוף אותה שנה עדיין נותרו בטרופולי יהודים מערי השדה בטרופוליטניה, בסופו של דבר עוד לפני תום העלייה הגדולה כולם עלו למדינת ישראל. רבים מיהודי הכפרים וערי השדה של טרופוליטניה, עם הגעתם ארצה, הופנו להתיישבות החקלאית. הוקמו 17 מושבים, על טהרת יהודי לוב, שעשו חיל וראו פרי וברכה בעמלם.

העלאת יהודי טרופולי

עם הגעת הבשורה אודות מתן היתרי-היציאה מלוב, היה מצבם הכלכלי של אלפים מיהודי טרופולי רעוע ביותר. הם החלו למכור את נכסיהם, נטשו את פרנסתם והכינו את עצמם לעלייה. כך, עד מהרה כולם נפלו למעמסה על הקהילה, שלא היו לה האמצעים לסייע להם ומצבם הוחמר. שיפור מסוים היה, רק כאשר הג'וינט רתם עצמו לסייע בעלייה בהיקף גדול. הוא הגדיל את תקציבו החודשי מכ-1,000 דולר בחודש עד לכ-10,000 דולר בחודש, בהדרגה, תמך בכ-500 משפחות, מימן את כלכלתם של כ-300 נערים במסגרת עליית הנוער וסיפק ארוחות בבתי-הספר לכ-4,000 ילדים⁽²¹⁾. וכך, מלבד הערגה והכמיהה לעלות לארץ-ישראל, התערערות הביטחון לרגל הפרעות והערפל באשר לעתידה המדיני של לוב, וכן בשל ההרעה במצב הכלכלי, רבים שאפו לעלות ארצה ומיד.

עוד בטרם הוסדרה ונפתחה העלייה הישירה מטרופולי לחיפה, מאות רבות מיהודי טרופולי (גם כאלה, שהגיעו מפנים הארץ) הגיעו בכוחות עצמם לאיטליה על מנת להמשיך לארץ-ישראל. עם הסדרת העלייה הישירה, רבבות מיהודי טרופולי צבאו על משרדי לשכת העלייה, בקשו ודרשו עלייה (בקשות ודרישות, שהופנו גם ישירות לקצין העלייה ומנהל לשכת העלייה, ברוך דובדבני, ולראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, יצחק רפאל, בעת ביקורו בטרופולי, והביאו להחלטה שאין להגביל את העלייה, אלא להוציאה אל הפועל במהירות).

בטרם ניתנה קדימות לעליית יהודי פנים הארץ, רוב העולים היו מקרב יהודי טרופולי. אך גם כאשר המשיכו להגיע יהודי קירנייקה וערי השדה של טרופוליטניה לטרופולי והועמדו בראש סולם העדיפויות בעלייתם, רבים מיהודי טרופולי מצאו את הדרך, באמצעות תחבולות שונות, להידחק לראש התור לעלייה. כבר בשנה הראשונה לעלייה, כלומר עד ה-15 במרץ 1950, עלו למדינת ישראל 9,372 מיהודי טרופולי⁽²²⁾. העלייה, נמשכה גם בשנה שלאחר מכן, ואם היו עיכובים, לאלו שרצו לעלות ארצה, הם נבעו כתוצאה ממצב בריאותם של המועמדים לעלייה. מועמדים, אשר נאלצו לקבל טיפולים רפואיים עד להחלמתם, ורק לאחר מכן התאפשרה עלייתם. המדובר, לאו דווקא, רק בחולים עצמם כי אם גם בכל בני משפחתם, שכן לא פעם נתגלה רק מקרה מחלה בודד במשפחה, ובשל הקשרים המשפחתיים ההדוקים שאפיינו את יהודי לוב, כל המשפחה – מתוך אחוות אחים – התעכבה עד להחלמתו. עיכובים, שגרמו מפח נפש למועמדים לעלייה ותגובתם הייתה קשה מאוד, והיו, שהגדירו את הודעת העיכוב בעבורם, כידיעה על חורבן ירושלים והמקדש.

עיכובים נגרמו, גם בשל ירידת ערך הנכסים והקשיים בהוצאת ההון מלוב, דבר, שהרתיע יהודים רבים גם כאשר נרשמו לעלייה. על מנת להקטין ולצמצם את הנזקים במכירת הרכוש, בשל הנסיעות החפוזות, ולעודד את עלייתם של בעלי הרכוש וכן של אלו, שיציאתם נמנעה עקב חובות תלויים ועומדים, דמי-שירות שלא שולמו, עבודות שלא נסתיימו וכדומה, הוקם כאמור, "קאבי עולים"⁽²³⁾. וועד מנהלי לנדל"ן, שקיבל לרשותו את כל נכסיהם של העולים מטרופולי ומבנגזי.

שילם לעולים כמחצית מנכסיהם עם עלייתם, ניהל את הנכסים ומכר אותם, בלא שיהיה תחת לחץ הזמן, כאשר נראה לו העיתוי והתנאים הטובים ביותר. לאחר מכן, בשל האיסור להוצאת הון מלוב, העביר את התקבולים וההכנסות היחסיים לבעלי הנכסים בארץ בדרכים עקלקלות. באשר לבעלי ההון האמידים, הנאמדים בכ-800 משפחות⁽²⁴⁾, בשל החוק, שאסר להוציא הון מלוב והיה מותר להוציא 250 ליש"ט בלבד, רובם לא אצו לחסל את הונם. גם כאשר הושג הסדר, ע"י מחלקת העלייה ומיניסטריון החוץ בלונדון להוצאת הון, לאלה, שמעוניינים לעלות ארצה⁽²⁵⁾. המעטים, שבכל זאת חיסלו את הונם ורצו לעלות ארצה, העדיפו, על מנת למזער את הפסדיהם, לא להשתמש בהסדר שהושג והוציאו את הונם בדרכים עקלקלות. אחת הדרכים להוצאת הונם הייתה באמצעות מתווכים יהודים אמידים, שנותרו בלוב ושהיה להם הון, זה מכבר, במקומות שונים בעולם (בעיקר באיטליה). תמורת דמי תיווך של אחוז מסוים מן הכספים, שמסרו העולים בלוב ושהתקבלו בארצות, שמחוץ ללוב. אחד המתווכים, שהיה, אולי, האיש האמיד ביותר בלוב והיה אמין, והמפעיל העיקרי של הסדר זה, היה חואת'ו מוכאי.

בשל הקושי הרב בחיסול העסקים ומכירת הרכוש עפ"י ערכם האמיתי, ההסדר להוצאת ההון היה כרוך בהפסדים, ורבים מבעלי ההון המשיכו לראות את עתידם בלוב. בעיקר היו אלה יהודים בעלי אזרחות אירופית (עפ"י רוב איטלקית), אשר קיוו להמשיך ולהישאר בלוב, ובמקרה הגרוע לעבור לארץ, שהם נתיניה. בשל כך, רבים מבעלי ההון, שלא רצו לחסלו בתנאים גרועים, נרתעו מלעלות לארץ ולא הגישו בקשות לעלייה (ולו כאמצעי בטחון לשעת הצורך, באם לא תתאפשר ישיבתם בלוב).

באשר לעתידה המדיני של לוב והשפעתו על קצב העלייה וממדיה, ב-18 במאי 1949 נכשל באו"ם הסכם בוויין-ספורצה, שהיה אמור למסור את לוב לשלוש נאמנויות: פזאן, לנאמנות צרפתית, קירנייקה, לנאמנות בריטית וטריפוליטניה, לנאמנות איטלקית. כך, שלחילופין, ב-21 בנובמבר 1949 הוחלט באו"ם להעניק עצמאות ללוב, לא יאוחר מיום ה-1 בינואר 1952. החלטה אשר הגבירה את תחושת הדחיפות, הן אצל היהודים, בהתגברות זרם הפונים לקבלת אישורי העלייה, והן אצל האמונים על ביצוע העלייה, בהגדלת קצב שליחת אוניות העולים לארץ. אם בשנת 1949, זרם העולים היה מורכב ברובו מיהודים מפנים הארץ ומאנשים השייכים לשכבות הדלות יותר מטריפולי, הרי מאז החלטת האו"ם לעצמאותה של לוב, נכללו יהודים גם מהשכבות האמידות יותר. שכבות אמידות, אשר השתהו, קודם לכן, עקב אינטרסים כלכליים, והחלו לגלות רצון הולך וגובר לנטוש את לוב ולעלות למדינת ישראל. קצב העלייה הלך וגבר, וכבר בחודשים נובמבר 1949 עד פברואר 1950 עלו ארצה 7,360 עולים (כ-15% מסה"כ העולים, שעלו למדינת ישראל באותה עת מכל קצוות תבל). באמצעות 8 אוניות עמוסות לעיפה, אשר רדפו האחת את רעותה, ונדמה היה, שהנה הולכת ומתחסלת במהרה גולת יהודי לוב.

באותה עת של גאות בעלייה, ב-26 באוקטובר 1949, הגיע לטריפולי קצין העלייה השני, ד"ר מאיר ורדי, אשר קיבל את תפקידו לאחר חפיפה של מספר שבועות עם ברוך דובדבני, שעזב את טריפולי בינואר 1950. עזיבתו של ברוך דובדבני, חתמה פרק מפואר בעלייה הגדולה מטריפולי, וכניסה למסלול של עלייה מסיבית ומאורגנת. עם הגעתו של ד"ר מאיר ורדי, החל הפרק השני של העלייה הגדולה מלוב, שגם הוא היה פרק חשוב ולא פחות מפואר, עם כל העליות והמורדות, הקשיים וההתמודדויות עימן. ורדי ראה בתפקידו זה, את התפקיד החשוב ביותר בקריירה הציבורית והממלכתית הענפה שלו, אשר הוא עצמו מגדירה כ"היהלום שבכתר" בכל השליחויות הרבות אשר הוטלו עליו.

הגאות בעלייה הגדולה מלוב, בשלהי 1949 ובראשית 1950, נבלמה מחודש מרץ 1950 והחלה האטה בעלייה, בשל קשיי הקליטה בישראל, שהלכו והתעצמו. לנוכח עלייתם של חולים ונכים רבים מלוב, הגיעו תביעות נמרצות מן הארץ, לא להעניק אשרות עלייה לחולים בטרם החלמתם. בעטיין של תביעות אלו, חלה הקפדת-יתר בבדיקות הרפואיות, האוניות החלו להגיע בקצב איטי יותר ומספר העולים, שרב החובל היה מורשה להעמיס, הצטמצם עד למאוד⁽²⁶⁾.

במרץ ובאפריל 1950, ירד קצב העלייה לפחות ממחצית מרמת השיא ובחודשים שלאחר מכן, אף לפחות מרבע. היו אף חודשים, שלא הייתה בהם עלייה מאורגנת וישירה מטריפולי כלל (ספטמבר ונובמבר 1950, וכן מרץ, מאי, יוני, ספטמבר 1951). אחד הגורמים החשובים ביותר להאטה זו בעלייה, נבע מההחלטה לרכז את מירב המאמצים במבצע "עזרא ונחמיה" להעלאת גולת יהודי עיראק, בין פברואר ליוני 1951. באותה תקופה, באפריל 1951, הגיעה לטריפולי אוניה אחת בלבד ("נגבה"), שהעמיסה רק 662 עולים לחיפה.

האטה בעלייה, שגרמה למורת רוח ותסכול, ועוררה זעם רב בקרב העולים, שבאו בטענות קשות כנגד השליחים. החלה לשרור אווירה עכורה, שגרמה לסכסוכים בין בני הקהילה היהודית לבין השליחים, בעיקר מבין אלה, שלא השתייכו ל"הפועל המזרחי". שליחים, שלגבי רובם גילתה הקהילה התנגדות זה מכבר, ואף דרשה את הפסקת שליחותם והחזרתם ארצה. הקהילה דרשה, עוד קודם לכן, את סילוקו של דוד גולדין, שליח הסוכנות לענייני עליית הנוער, שהואשם בגישה מפלגתית. כמו כן, דרשה את סילוקו של ניסן שפיצר, שליח מחלקת הנוער והחלוץ בסוכנות, שניסה להסוות את השתייכותו המפלגתית למפא"י. ובשל פעילותו של שפיצר, לרתום את עליית הנוער בטרפולי לעלייתם וקליטתם בחבר הקבוצות, הואשם בפעילות אנטי-דתית ואף קומוניסטית. הקהילה, אף דרשה את סילוקם של שליחי "המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון", שהייתה קשורה למפ"ם, את חיים סולל ומיכאל שפירא בשליחותו השניה. בניגוד לשליחותו הראשונה של שפירא, שפעילותו העיקרית הייתה יותר הוראה מטעם הג'ויינט, וטרם נודעו קשריו ל"מחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון". מחלקה, ששמה לה למטרה לסייע ליהודי לוב בתחום החברתי והחינוכי, להדריך ולייעץ בתחומי מקצוע והתיישבות כהכנה לעלייה, על מנת להכיר את מגוון הדעות בישראל, ובהתאם, יחליטו בעצמם על דרכם. אלא, שהקהילה היהודית הדתית-מסורתית, לא הייתה פתוחה לקבלת דעות אחרות, המנוגדות לתפיסתה הדתית, וראו בהן כפירה. מה עוד, שהשליחים של "הפועל המזרחי" בלוב, עודדו אותם לא להיפתח לדעות אחרות, אלא, לתמוך בשליחותם הם.

ההתנגדות העזה ביותר של הקהילה, הייתה לירוחם גרינפלד, איש "העובד הציוני", שהצליח, בסופו של דבר, לפתוח באוקטובר 1950 את משרד "המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון". כמו כן, הצליח להשיג גם את מינויו כנציג "המחלקה לעליית הנוער", אף שלמעשה, כבר לא פעלה משנתמעטו המועמדים לעלייה במסגרת זו. התנגדות חריפה, שבאה לידי ביטוי, בהעמדת משמרות נגדו, במניעת הדפסתן של מודעות מטעמו בעיתון המקומי "חיינו" ובנאומים נגדו בבתי-הכנסת. הקהילה אף דרשה מהרבנות הראשית או משר הדתות בישראל "תעודת הכשר", שפעילותו של גרינפלד הנה תקינה מבחינה מוסרית ודתית. פנייה ברוח זו הופנתה גם למשה קול, ראש המחלקה לעליית הנוער, ומשה קול הגיב בחריפות רבה. התנגדות, שגרמה בסופו של דבר להפסקת שליחותו של גרינפלד, ובפברואר 1951 נאלץ לעזוב את טריפולי (הפסקת שליחות, שנבעה גם, מהעדר תקציבים לפעילותו).

אווירה עכורה זו, בעת האטה בעלייה, שררה לא רק בין הקהילה לשליחים מן הזרמים החילוניים, כי אם גם בקרב השליחים עצמם. גרמה לסכסוכים חריפים בינם לבין עצמם בתוך המחלקות ובין

המחלקות השונות. במיוחד בין השליחים מ"הפועל המזרחי", שהיו רוב ונשאו את עיקר המטלה בארגון ובביצוע העלייה, לבין יתר השליחים החילוניים, כמו זה, שבין ורדי לגרינפלד, שהאחרון כינה את אנשי "המזרחי": "המשפחה הקדושה"⁽²⁷⁾.

יתרה מזאת, לנוכח ההאטה והשפל בעלייה, בנובמבר 1950, ביקש קצין העלייה מאיר ורדי לשוב ארצה. אלא, שוועד הקהילה שיגר פניות רבות לארץ, לא להיענות לבקשתו של ורדי ולמנוע את החלפתו. ואכן, הבקשה לא נענתה, ורדי עצמו התרצה עם הזמן, והחליט להמשיך בתפקידו (עד סוף ספטמבר 1951), לנוכח האצתה של העלייה מחדש. עם התקרב מועד עצמאותה של לוב (לא יאוחר מה-1 בינואר 1952, שאכן הוכרזה ב-24 בדצמבר 1951 ונכנסה לתוקף שבוע לאחר מכן), החליטה ממשלת ישראל לחדש, ביולי 1951, את העלייה ואף להגביר את הקצב (אם כי לא בממדי השיא של 1949 וראשית 1950), לנוכח החשש להמשך העלייה החופשית מלוב העצמאית. כמו כן, התירה גם את עלייתם של חולים ונכים, שיכלו לעמוד בתלאות הדרך ובטלטולי ההפלגה (היתר, שניתן תחילה ע"י גורמי העלייה בלוב ולאחר מכן ע"י הגורמים בארץ, שהתירו את עלייתם בסופו של דבר עקב לחצים, שהפעילו החולים ובני משפחותיהם, ובן-גוריון הכריע בעד עלייתם). עד העברת הסמכויות מהמינהל הבריטי למינהל הלובי של אידריס והכרזת עצמאותה של לוב, יצאו את לוב רוב יהודיה, שהביעו את נכונותם לעלות ארצה. כולל אלו, שיצאו בשתי האוניות בחודש הראשון לעצמאותה של לוב בינואר 1952. עפ"י ההודעה לעיתונות, ב-30 בינואר 1952, של יצחק רפאל, מראשית העלייה הגדולה ועד סיומה, יצאו מלוב 31,359 עולים למדינת ישראל (מספר, הכולל עולים שהגיעו דרך איטליה, שחלקם נמנים על המעפילים, שיצאו את לוב, אמנם אחרי קום המדינה, אך יצאו במחתרת לפני מתן ההיתר הבריטי, וחלקם בטרם ההפלגות הישירות מנמל טריפולי לנמל חיפה, אחרי מתן ההיתר).

על מלאכת שלהי העלייה ניצחו קצין העלייה השלישי בלוב, מאיר שילון, שהגיע ללוב בשלהי ספטמבר 1951 והחליף את מאיר ורדי, חיים סולל, שליח מחלקת העלייה בסוכנות, וברוך דובדבני, שסייע בידם. דובדבני, ששב ללוב בסוף נובמבר 1951, הכין, עם חיים סולל ונציג הגיוינט, תוכנית להמשך העלייה, גם מהמדינה הלובית העצמאית. לשם כך, ברוך דובדבני, חיים סולל ובינו חסן נפגשו עם מחמוד מונטאסר, המיועד להיות ראש ממשלתה הראשון של לוב העצמאית. בפגישה, שהייתה ידידותית, הבטיח מונטאסר את המשך העלייה הישירה של היהודים מלוב לישראל, ללא כל הפרעה⁽²⁸⁾. באותה הזדמנות, נעשו גישושים לאפשרות המשך קיום נוכחות ישראלית רשמית בלוב. נוכחות רשמית, שמדינת ישראל הייתה מעוניינת בה ומאוד רצתה בזאת, על מנת, לטפל לא רק בהמשך העלייה המאורגנת, אלא גם, משיקולים כלכליים ובעיקר מדיניים, שתהווה צוהר לעולם הערבי. ואמנם, נוכחות ישראלית בלוב העצמאית התאפשרה, כנציגות מטעם מחלקת העלייה בסוכנות, אך לא מטעם ממשלת ישראל.

מהיום הראשון להגעתו ללוב (בפעם השניה), החל ברוך דובדבני, בסיועם של שגריר ישראל בבריטניה, ד"ר מרדכי אליאש ואנשי הקונגרס היהודי העולמי, לטפל בסוגיה משפטית סבוכה של שחרור אסירים יהודים⁽²⁹⁾. אסירים, שרובם נדונו לתקופות מאסר ממושכות, בשל מעורבותם בארגון ה"הגנה" ונשיאת נשק וכן שימוש בו בפרעות נובמבר 1945 ויוני 1948. בסופו של דבר, נמצא הסדר לשחרורם המידי של רובם, ולגבי אחדים סוכם, שיירצו את יתרת מאסרם בבתי-כלא ישראלים, עם הגעתם ארצה⁽³⁰⁾. נותרו בלוב רק שלושה יהודים (חברי חוליית "החיסול והנקמה", שפעלה אחרי פרעות 1945, ונלכדה אחרי פרעות 1948), ששחררו כאמור, מאוחר יותר, האחד בימים האחרונים של השלטון הבריטי בלוב, ושנים כאשר לוב הייתה כבר עצמאית, והוכרו ע"י מדינת-ישראל כ"אסירי ציון"⁽³¹⁾.

עם ההחלטה על עצמאותה של לוב, החלו מגעים קדחתניים להעברת הסמכויות לממשלה הלובית העצמאית לעתיד. במסגרת זו, שבה היו אמורים לעבד גם את החוקה של המדינה הלובית החדשה, הארגונים היהודיים (בעיקר הקונגרס היהודי העולמי והוועד המייעץ של הארגונים היהודיים, שכלל את הג'וינט, האגודה האנגלית-יהודית וכ"ח) נרתמו להגן על האינטרסים היהודיים בלוב. מוסדות יהודיים, אשר ייחסו חשיבות רבה לנושא, בהיותו תקדים חשוב גם בארצות הערביות האחרות, שטרם קיבלו את עצמאותן. מאידך, המנהיגים הלוביים הערביים, אף שלא רצו לנקוט בעמדה גלויה נגד היהודים, בגלל חששם למעמדם בעולם הערבי, במידה פחותה למנוע חיזוק נוסף של מדינת-ישראל, ובעיקר בדאגתם לכלכלתם, התעקשו לא להכליל בחוקה את חופש ההגירה. גם אם רוב יהודי לוב, שהחלו לעלות אמורים להגר מלוב, הרי מיעוטם, שנמנו עם הנותרים, הם אלו בעלי ההון והיו חיוניים ביותר לכלכלת לוב. עזיבתם, תוך כדי הוצאת רכושם, הייתה פוגעת קשות בכלכלתה של המדינה, שאך זה עתה נולדה. כל מה שהושג, הייתה הצהרתו, הסתמית משהו, של ראש ממשלת לוב העתידית, מחמוד מונטאסר, שממשלת לוב לא תעמיד קשיים בפני המשך ההגירה.

לנוכח עמדה זו, הוועד האמריקני היהודי, באמצעות שני נציגיו, שנשלחו ללוב – א. קרליקוב וא. שורקי, ומאוחר יותר הקונגרס היהודי העולמי, באמצעות מנהל מחלקתו המדינית, א"ל איסטרמן, שגם הוא נשלח ללוב, ניסו לשכנע את הקהילה היהודית, לעמוד על זכויותיהם של אלו, שיוותרו בלוב. אלא, שהקהילה היהודית בלוב, למעט מקרים בודדים של התעניינות לגורל הנותרים ודרישות נרפות לשמירה על זכויותיהם, גילתה פסיביות ואדישות. כל מעיינה, ובמיוחד של החוגים הציוניים, היה נתון לעליית היהודים עוד לפני עצמאותה של לוב, אשר ככל שזו התקרבה, גבר קצב העלייה יותר ויותר.

פסיביות ואדישות דבקו בכ-800 המשפחות, שרובן בעלי הון, שראו את עתידן בלוב. כמחציתן היו בעלי אזרחות איטלקית ולמרות חששותיהן לעתיד, ראו עצמן נכללות בהסדרים שיושגו כלפי המיעוט האיטלקי הגדול. כך, לנוכח אדישות זו, הקונגרס היהודי העולמי והוועד האמריקני-יהודי ניסו לשכנע את משלחת ארצות-הברית באו"ם לנקוט ביוזמה, שתאפשר ליהודי לוב, שיוותרו בלוב העצמאית, לערער בפני האו"ם בכל מקרה של פגיעה בזכויותיהם. אולם, גם ניסיון זה עלה בתוהו, ורק כתוצאה ממגעים מאחורי הקלעים, ניאות מונטאסר להצהיר בפני הוועדה המדינית של האו"ם, על אימוץ הצהרת זכויות האדם של האו"ם מדצמבר 1948. הצהרה, שגם אם הייתה כוללת, התקבלה בקורת רוח, הן ע"י הקונגרס היהודי העולמי והן ע"י מנהיגי יהודי לוב, בתקווה, שיהיה ניתן לנצלה במידת הצורך בעתיד.

עם הכרזת עצמאותה של לוב, הסיכומים וההסדרים עם מונטאסר, עמדו במבחן רק בחלקם. אמנם העלייה מלוב נמשכה, אולם רק לזמן מוגבל. עוד בחודש הראשון לעצמאותה בינואר 1952, יצאו שתי אוניות מטריפולי לחיפה עם 900 עולים בקירוב. אלא, בשל לחצים של העולם הערבי על לוב, לנוכח שתי תופעות של הברחת הון יהודי מלוב, והפגנת ריבונות ישראלית של הנציגים הישראלים בטריפולי, התעצמה הביקורת על ההסדרים, שסוכמו עם מונטאסר: ככל, שהעמיקה מעורבותה של לוב בעולם הערבי הוגברו הלחצים עליה מכל מדינות ערב, למנוע את העלייה החופשית מלוב לישראל, שהצטיירה בעיניהם כחיזוק למדינת ישראל; הברחת הון היהודי מלוב גרמה למורת-רוח בממשל הלובי, בהיותו מודע לנזק לכלכלת הארץ מהברחת ההון, כפי שאכן הסתבר, בצעדיה הראשונים לעצמאותה. הברחת הון, שהגבירה את הדרישות, בעקשנות הולכת וגוברת, למנוע מהיהודים האמידים ביותר, שטרם יצאו את לוב את עלייתם עם הונם ארצה, ולשלבם בבנייה של לוב העצמאית החדשה, אפילו בעל כורחם. בו זמנית, הלכו וגברו, הלכו ותכפו

הביקורות בלוב עצמה וברבות ממדינות ערב, אשר התריסו, שהיהודים מוציאים עימם את שמנה וסלתה של הארץ. הם דרשו לנקוט צעדים נגד תופעה זו, כשהדרך הטובה לכך, שנראתה בעיניהם היא למנוע לחלוטין את יציאת היהודים, על ממונם, ואם יש צורך, אפילו להלאים את ממונם של היהודים; בניגוד להנחיות מירושלים, הנציגים הישראליים שנותרו בלוב, בהיותם פחות מודעים לרגישות הנושא ומתוך רגשות פטריטיים, השתמשו בתואר "נציגות מדינת-ישראל". גם דגל ישראל המשיך להתנוסס מעל משרד העלייה בהפגנות (לצד הדגל הלבני) והכעיס את העוברים ושבים. לא בכדי, החלו להופיע טענות במאמרי ביקורת בעיתונות הערבית, הן המקומית והן בעולם הערבי (כמו העיתון שיצא לאור בלוב "אל-ליבי" והעיתון המצרי "אל-אהרם"⁽³²⁾), שמאיר שילון הינו בעצם, קונסול ישראל בטרפולי. מה עוד, שהחלו להגיע לידיעת ממשלת לוב, ידיעות על חריגות של שילון מסמכויותיו, המוגבלות לטיפול בעולים בלבד. הידיעות היו, ששילון מעניק אשרות תיירים לישראל, שהיו גם בניגוד לחוק הלבני, שאסר כניסת יהודים לישראל, שלא למטרת עלייה⁽³³⁾. כך, ששהייתם של הנציגים הישראליים בלוב, הביכה, והעיקה על הממשלה הלבנית, שטרם ייצבה את מעמדה הן בלוב עצמה והן בעולם הערבי. ממשלת לוב הייתה למעשה הממשלה הערבית היחידה בכל העולם הערבי, שאפשרה פעילות של ישראלים בשטחה, והתירה עלייה של יהודים למדינת ישראל באופן רשמי, ובהפלגה ישירה מנמל ערבי לנמל ישראל. לנוכח לחצים אלו מבית ומחוץ, אחרי הפלגתה הישירה של האונייה הישראלית האחרונה מטרפולי לחיפה, באוגוסט 1952, כשעל סיפונה 269 עולים, התגבשה ההחלטה, לא לאפשר את ההפלגות הישירות של אוניות ישראליות מטרפולי לחיפה.

ההפלגה האחרונה של האונייה "קדמה" מנמל טריפולי הייתה טראומטית. ממשלת לוב הערימה קשיים רבים, העולים נבדקו בדקדקנות, ביקורת המכס הייתה קפדנית וחמורה במיוחד, כל הסחורות האסורות, שנמצאו במזוודות ובחבילות, נאסרו להעמסה על האונייה, והתעורר חשש, שתימנע יציאתם של העולים. לבסוף נמצאה פשרה, אושר לעולים לשאת רק את מטען היד, שהוצאו ממנו הכבודות האסורות להוצאה, ואפשרו את הפלגת האונייה עם העולים, רק לאחר שהמטען הכבד הורד ואוחסן במחסני הנמל. מטען, ששוחרר רק כעבור מספר חודשים, בעקבות התערבותו של הקונסול הבריטי ובעיקר מעורבותו של ציון נמני, תמורת תשלום קנס⁽³⁴⁾.

לנוכח ההחלטה לא לאפשר את כניסתן של אוניות ישראליות ללוב, היהודים, שהיו עוד נכונים לעלות ארצה, נאלצו להפליג תחילה לנמל אירופי (בעיקר באיטליה) ומשם לנמל חיפה. החלטה, אשר שמטה את הרצפה מתחת לרגליהם של שליחי העלייה, ואת ההצדקה להמשך נוכחותם ואת קיומו של משרד העלייה, אף שהמשיכו להנפיק אשרות עולים ליהודים המעטים, לעלות לישראל דרך אירופה. כך, שבנובמבר 1952 החליטה ממשלת לוב לא להאריך את אשורי השהייה של הנציגים הישראליים בלוב. בדצמבר 1952 נסגר משרד העלייה בטרפולי ובראשית ינואר 1953, מאיר שילון, קצין העלייה השלישי והאחרון וקומץ השליחים הישראליים, שנותרו בלוב, עזבו את טריפולי⁽³⁵⁾. בכך, ירד המסך על העלייה הגדולה והמפוארת מלוב, ולחיסולן של רוב קהילות יהודי לוב עתיקות היומין.

לתיאור ייחודה של העלייה הגדולה והברוכה מלוב, ראוי להביא את דבריו החמים של ברוך דובדבני, קצין העלייה הראשון בלוב, על עלייה זו⁽³⁶⁾:

"מדי דברי בעליית גולת לוב, יהמה לבי. ראיתי הרבה גלויות [...] מהן עליה גלויה, ישירה, בעצם היום הזה' לאור השמש נגדה נא כל הגויים', ומהן נעלמה - בריחה - העפלה בחשכת לילה [...]. ראיתי גם עליות רבות העולות במספרן מעליית יהודי לוב [...]. אולם, דומני שלא אגזים אם אומר, כי כמעט לא הייתה עליית נשמה לשום עליה כאשר הייתה לעליית יהודי לוב.

כל כולה נדלקה והוצתה באש הגאולה ותפעם בה המשיחיות הישראלית בכל תפארתה והודה. ימי העליה בטרופולי – ימי משיח היו שם. חג גדול אחד, כאשר חזו נביאי-יה במרום נבואתם את עת הגאולה של קיבוץ הנידחים והאובדים מארץ אשור ומארץ מצרים.

מי לא יזכור ברטט לב העליה לאוניות העבריות שנשלחו מחיפה, עיר-חוף במדינת ישראל בהתחדשותה, לטרופולי, הנמל המוסלמי-בריטי? כיצד עלו על האוניות "עצמאות", "הרצל", "אילת", "קדמה", "גלילה", "ירושלים" וכו' רבבות יהודי לוב, על נשיהם, זקניהם ועולליהם, ודגל ישראל התכול-לבן, כחופה להם ממעל? כלום שכחנו כיצד 1500 יהודים, עדה מצטופפת באוניה "עצמאות", פורצת בשירת הים "אז ישיר משה", כשהאוניה מתנתקת מחבלי טריפולי ללב-ים, בדרכה לפדותה? שרו אלה שבספינה, ושרו אלה שבאו ללוותם בחוף, וגם השוטרים הבריטים זלגו עיניהם דמעות, ועמדו נפעמים למראה נורא-הוד זה. אף גם אם ראית מחזה זה בכל אוניה שהפליגה מנמלי טריפולי, לא גס ליבך במראה החוזר ונשנה, ומחדש חיית כל פעם עליה זו בכל ישותך. כלום נשכח כיצד "מזרה ישראל יקבצנו" – ואלפים החלו להתלקט לטרופולי מכפריהם הנידחים בלב מדבר סירט, ומרחק של מאות קילומטרים בשיירות ארוכות וספרי-תורה בראשם? הלא נזכור את הריקוד המלהיב של זקנים ונערים עם ספריהם בידיהם כאש עברו בכל כפר ועיר בדרכם לנמל טריפולי, ותהום הארץ לקולם. לא אחד ממראות נשגבים אלה העלה בדמיוני ימים-מקדם, ימי מלכות ישראל, כאשר צעדו נושאי-הביכורים למקדש 'וחליל מכה לפניהם' ואנשי הערים והכפרים בדרך יוצאים לקראתם בברכת 'בואכם לשלום', ושמחים ורוניים. אך הפעם לא נושאי ביכורים משדמות המולדת ומכרמיה היו אלה, כי אם בני גלות עתיקה מזה אלפיים שנה, עניה ומרודה, גולה וסורה, ששמעה קול שופרו של משיח, והיא שבה לקנה, לביתה, לארצה [...].

עתה, כאשר באה שעת גאולת יהודי לוב, הגיח והתפרץ מתהומות הנשמה של יהודים אלה, כל המכאוב שצרו בלבבותיהם עשרות דורות רבים, כל האון והגבורה והעוצמה והמרי שהיו חבויים בחובם מזה עידן ועידנים, כל האמונה והתקווה לחזון שנשאו בנפשם ודמם בכל הזמנים, כל השמחה של 'הפכת מספדי למחול לי, פתחת שקי ותאזרני שמחה' והפכו לגל שמחה והודיה אחד: 'אשירה לה' כי גאה גאה – עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה"'.⁽³⁷⁾

העלייה, שמראשיתה באפריל 1949 ועד שלהי 1952, מנתה כ-30,400 עולים, שרובם עלו בעלייה ישירה מנמל טריפולי לנמל חיפה ב-42 אוניות. מהם, 42.2% היו ילדים עד גיל 14 שנה, 7.8% נערים ובחורים מגיל 14 שנה ועד גיל 19 שנה, 37% עולים בגיל הצבא והעבודה מגיל 19 שנה ועד גיל 49 שנה, ו-13% מגיל 50 ומעלה.⁽³⁷⁾ העלייה, מהווה כ-5% מכלל העולים, שעלו למדינת-ישראל באותה עת, בעליות הגדולות מכל קצוות תבל (כאשר יהודי לוב היוו פחות משליש אחוז מכלל אוכלוסיית העולם היהודי!).

בתום העלייה הגדולה נותרו בלוב כ-4,100 יהודים, שרובם נקשרו למקום בשל רכוש, נכסים, אינטרסים כלכליים והון עתק, שעליהם חלשו. ואלו עזבו את לוב טיפין-טיפין בשנות ה-50 וה-60 רוב רובם, בעקבות מלחמת ששת הימים.

החינוך והפעילות הציונית תוך כדי העלייה

התמורות המתמשכות בפריסתם ודילולם של יהודי לוב, במשך העלייה הגדולה בין אפריל 1949 לבין ינואר 1952, הציבו אתגרים חדשים בהמשך קיום מערכת החינוך והפעילות הציונית במהלכה. תוך כדי העלייה, נתקלה מערכת החינוך במספר בעיות, שהיה צורך להתמודד עימן, על-מנת לצמצם את הפגיעה בחינוך ככל שניתן: המשך החינוך בכפרים ובעיירות השדה מפנים הארץ, תוך כדי פינוי היהודים לטרופולי, ומאידך, דאגה לחינוכם של בני פנים הארץ, שהתרכזו בטרופולי

עד עלייתם לארץ; המשך קיום מערכת החינוך בטרופולי, ככל שהתווספו תלמידים מפנים הארץ, מחד-גיסא, וככל שטרופולי הלכה והתרוקנה והתלמידים הלכו והתמעטו, מאידך-גיסא; לשמור על איזון ויחס מספרי נאות בין מורים לתלמידים, להמשך ההוראה עד סוף העלייה; התמודדות עם פעילותם של השליחים הארצישראליים, שחדרה גם למערכת החינוך, בהקשר לזרמים שהם ייצגו.

באשר לפעילות הציונית, שגם השתלבה בנושא החינוך תוך כדי העלייה, היה צורך להתמודד עם מספר בעיות: בהמשך פעילות ציונית והכנת הנוער לקליטה והשתלבות בארץ; בריכוז הפעילות הציונית, ככל שהתנועות התדלדלו, עם עליית חבריהם ארצה ושמירת האיזון בין מדריכים לחניכים; העלאתם של צעירים במסגרת עליית הנוער; התמודדות עם פעילותם של השליחים הארצישראליים, בהקשר לזרמים שהם ייצגו והשפעתם הייתה רבה; בהמשך מתן ביטחון ואבטחתם של היהודים ושל מבצע העלייה עצמו, במסגרת ארגון ה"הגנה" בפעילותו הציונית.

פינויים של כל יהודי קירנאיקה ורוב יהודי בנגזי בזמן קצר, תוך כחודש ימים בשלהי קיץ 1949, הביא לסגירתם של כל בתי-הספר הכפריים. כמו-כן, לסגירתו מרצון של בית-הספר העברי בבנגזי, והמשך לימודם של עשרות התלמידים, שנותרו במקום, התקיימו בבית-הכנסת במקום.

לעומת זאת, פינויים של כל יהודי הכפרים וערי השדה בטרופוליטניה, שנמשכה תקופה יותר ארוכה, כ-4 חודשים, חייבה המשך פעילותה של מערכת החינוך תוך כדי הפינוי. כפרים ועיירות, שאוכלוסייתם היהודית חוסלה תוך זמן קצר, במשך שבועות בודדים, הביאו לסגירת בתי-הספר כמעט מיידית. בעוד שבכפרים ובעיירות, שמשך פינוי אוכלוסייתם היהודית ארך מספר חודשים, הלימודים נמשכו בכל עת הפינוי, בעיקר בבתי-הכנסת המקומיים. המורים המשיכו ללמד, גם כאשר התלמידים הלכו והתמעטו. הם היו בין האחרונים, שהתפנו עם חיסולה של אוכלוסיית היהודים הכפרית. ריכוזם של יהודי פנים הארץ בטרופולי, מי לזמן קצר עד עלייתם ומי לזמן ממושך יותר, במיוחד אלה, שנמצאו חולים והיו זקוקים לטיפולים רפואיים עד החלמתם, חייב התארגנות גם בנושא החינוך. לשם כך, חלק מהתלמידים, שהיו בריאים ועיכובם היה בשל חולים בקרב בני משפחותיהם, שולבו בבתי-הספר הקיימים, וליתרם הוחלט, מחוסר מקום, לקיים לימודים מאולתרים בחלק מבתי-הספר בטרופולי. בתנאים שלא התאימו ללימודים נאותים – בלא ציוד הוראה מתאים ובתנאי צפיפות קשים⁽³⁸⁾. לגבי התלמידים, שהם עצמם היו חולים, הוחלט לרכזם תחת מסגרת אחת בבית-הספר "פייטרו ווריי", שבעיר העתיקה, אשר חולקו לכיתות עפ"י סוג המחלה והרמה הלימודית. זאת, על-מנת לאפשר לתת להם טיפול רפואי נאות, תוך כדי ביקורת רפואית צמודה (שהייתה גם בבית-הספר של כ"ח), ומתן ארוחות משופרות (במסגרת הארוחות, שסופקו במרבית בתי-הספר) לחיזוקם והתאוששותם המהירה של החולים. את מימון ההוצאות בחינוך (כולל שכרם של המורים וכל המתלווה, ציוד, ספרים, הזנה וביגוד לתלמידים) נטל על עצמו הג'ויינט.

על-מנת למנוע שליחת פעוטות לגני-הילדים הנוצריים (לצד גן-הילדים של כ"ח, שבו היו 450 תלמידים), הוקם בנובמבר 1950 ע"י "המזרחי" גן-הילדים "השחר", שבו חנכו בנות ממשפחות השליחים של "המזרחי" בטרופולי. חינוך זה, ניתן לילדי פנים הארץ במשך כל התקופה עד עלייתם ארצה. אולם, בשל תחושת הארעיות, תלמידים רבים נעדרו מן הלימודים והתעוררו קשיים בשמירת רמת לימודים נאותה. על-מנת להמריץ ולעודד את ההורים להקפיד על נוכחותם וביקור התלמידים בבתי-הספר, הותנתה קבלת אישורי העלייה בהצגת כרטיסי הרשמה של ילדיהם לבית-הספר.

באשר למערכת החינוך לבני טריפולי בתקופת העלייה הגדולה, יש להעיר, שעם בואם של בני יהודי פנים הארץ, נפל עליה עומס נוסף בשילוב חלקם במערכת הקיימת. אולם, ככל שהתרוקנו בתי-הספר, התעוררו בעיות באחזקת בתי-הספר ושמירת איזון נאות בין מורים לתלמידים. כמו רוב יהודי לוב, ששאפו לעלות במהרה לארץ-ישראל, גם המורים שאפו למהר ולעלות. עד מהרה חל דילול של מורים והופר האיזון בין תלמידים ומורים, לשם כך הייתה פנייה למורים לעכב את עלייתם ולהתאימה לקצב עליית תלמידיהם. אמנם חלק מהמורים, שלא רצו לפגוע בתלמידים, נענו לפנייה זו ועלו עם אחרוני תלמידיהם, אולם למרות זאת נוצר מחסור במורים. על-מנת למלא מחסור זה במורים, ולו חלקית, השליחים הארצישראליים בניהולו של זלמן בוגטין, איש "המזרחי", ערכו סמינר מיוחד והשתלמויות ל-60 מורים חדשים חסרי ניסיון. גם המרצים והמדריכים היו מקרב השליחים עצמם, ששהו במקום (כמו מאיר ורדי, שבזמן השפל בעלייה גילה פעילות רבה בחיים התרבותיים בטרפולי ופעל רבות בקרב בני הנוער היהודי; אליהו וכסברג, מנהל לשכת עליית הנוער ואשתו מרים ועוד). מרצים ומדריכים, שקיבלו חיזוק מבעלי תפקידים, שהגיעו במסגרת עבודתם ללוב, או שבאו לביקור באותה עת (כמו צבי הר-זהב, מראשי המוסד לעלייה ב' וחברת "שוהם", שהגיע לטרפולי בקשר להפלטות הישירות מנמל טריפולי לנמל חיפה, ויונה כהן, עיתונאי מן "הצופה", שהגיע לטרפולי מטעם עיתונו). הקמת הסמינר ועריכת השתלמויות שיפרו כמובן את רמתם של המורים⁽³⁹⁾, אפשרו חינוך עפ"י המתכונת של בתי-הספר בארץ, שסייע לתלמידים להשתלב בלימודים במהירות עם עלייתם ארצה. סמינר והשתלמויות, שכמובן שיפרו את האיזון בין מורים לתלמידים, משנותרו ברובם מרצונם בלוב, ועזבו רק עפ"י האפשרויות ובהדרגה, במסגרת קצב העלייה. פעמים רבות יחד עם תלמידיהם, המורים המשיכו ללמד גם במחנות העולים בישראל. אחד התחומים, שאליו נרתמו השליחים ושהשקיעו בו מאמצים רבים, במיוחד בתקופות השפל אשר כרסם בעלייה ונוצר הפנאי לכך, היה בהמשך הקניית השפה העברית והתודעה היהודית הארצישראלית, שהשתתפו בה גם מחנכים מקומיים. לשם כך, נפתחו מספר קורסי ערב לעברית, אשר כללו גם לימודי היסטוריה יהודית, ידיעת הארץ (מולדת) ומקצועות יהודיים. בראשית 1951 נפתח מועדון ערב – "תלמוד תורה לילי" – לנערים ונערות כהכנה לעלייה, ב"תלמוד תורה" ביוזמת מנהלו גבריאל ארביב. בו למדו 450 תלמידים ותלמידות עברית, ציונות, ידיעת הארץ (מולדת), היסטוריה יהודית ושירה עברית⁽⁴⁰⁾.

במסגרת עליית הנוער, במיוחד בתקופתו של אליהו וכסברג (לימים גבע), הוקם מחנה הכשרה לאלפי הנערים והנערות (ביניהם יתומים רבים), שנרשמו בלשכת עליית הנוער עם פתיחתה, אשר פעל בבית-הספר "פייטרו ווריי" ואחר כך ב"תלמוד תורה". מחנה הכשרה, ששהתה בו בכל פעם, קבוצה של כ-200 בני נוער, אשר היו מועמדים לעלייה הקרובה באותה עת (כאשר היתומים הועמדו בראש התור). בנוסף ללימודיהם הכלליים, עברו בני הנוער הכשרה מיוחדת, חברתית, חינוכית, היגיינית, הגברה בלימודי עברית ומקצועות יהודיים-עבריים וכן הכרת הארץ ואורחותיה (בעיקר לבני הנוער האמידים, שהצטרפו במשך הזמן ומניינם הלך וגדל. הם שלטו פחות בעברית ובמקצועות היהודיים-עבריים, מאחר שעד הצטרפותם, למדו בבתי-ספר איטלקיים וקיבלו מעט מאוד שיעורי השלמה עבריים-יהודיים. ובדרך-כלל קובצו במסגרת של קבוצת לימוד נפרדת).

על-מנת, שלא תיפגע המשך פעילותם החינוכית-חברתית גם בארץ ושלא ייחשפו להשפעות שליליות, היו הפעילים המקומיים מעוניינים, שקבוצות בני הנוער יעלו עם מדריכים למוסדות עליית הנוער הדתיים מקובצים באותה קבוצה. אף-על-פי שאלפי בני הנוער נרשמו, לא עלו כי אם כ-800 נערים במסגרת עליית הנוער. לאחר ההתלהבות הראשונית, נרתעו הורים רבים מלנתק את ילדיהם מבית-ספרם ולשלחם למחנה הכשרה. בשל מיעוטם של מוסדות עליית הנוער הדתיים

בארץ וזוהי מכבר התמלאו, הורים לא מעטים חששו, שילדיהם יגיעו למוסדות לא דתיים ושמה ייחשפו לחילוניות. אחד הפתרונות למיעוטם של מוסדות עליית הנוער הדתיים, היה בהקמת מוסד נוער לילדי לוב בסגירה. להקמת המוסד, פעל ברוך דובדבני, בהתרימו לכך את אחד מעשירי יהודי איטליה, אסטורי מאיר, שהמשיך לתחזקו והמוסד נקרא על שם אביו, סלי מאיר.

לא כל משפחות בני הנוער הנרשמים, היו מוכנות לשגר את ילדיהן בנפרד (היו מקרים של נערים בני אמידים אשר עלו ארצה במסגרת עליית הנוער בנפרד מהוריהם, והורים נותרו בלוב ועלו בתקופה מאוחרת אחריהם. לפעמים מאוד מאוחרת רק עם חיסולה של שארית גולת לוב, עם התלקחות מלחמת ששת הימים). למרות זאת, נמשכו המאמצים לקיום עליית הנוער, שבאו לידי ביטוי גם בביקורם בטרופולי, של משה חזני, יו"ר המרכז החקלאי של "הפועל המזרחי" וראש הוועדה לעליית הנוער הדתי ושל נפתלי בר-גורא (שהיה שליח בלוב בשנות ה-40), מהאגף הדתי במחלקת הנוער בסוכנות. בביקוריהם, הם בחנו את נושא תנועות הנוער והמועמדים לעלייה במסגרתה. הם הדגישו את חשיבותה של העלייה המאורגנת והטיפו לה, כמו גם העמקת החינוך בקרב בני הנוער (הם גם בחנו את האפשרות להקמת מושבים חדשים בארץ ע"י בני לוב). אולם, יותר ויותר התמעטו המועמדים לעלייה במסגרת עליית הנוער, שהלכה ודעכה, כך שמחלקת עליית הנוער בירושלים נאלצה להחליט להפסיק את פעילותה של הלשכה בטרופולי, וביוני 1950 היא נסגרה.

היותם של יהודי לוב, רובם ככולם, דתיים-מסורתיים והעובדה ששליחי מחלקת העלייה וכן כמה מן השליחים האחרים היו אנשי "המזרחי", השפיעו וחוללו תמורות על המבנה הארגוני של התנועות הציוניות במהלך העלייה הגדולה. כבר בשנת 1949, כל תנועות הנוער הציוניות (למעט "מכבי") החליטו להתמזג ולהתאחד סביב "בני עקיבא – ברית חלוצים דתיים" לתנועה אחידה בשם "איחוד תנועות הנוער החלוציות בני עקיבא", סניף בתנועת "בני עקיבא" העולמית, שמרכזה בארץ-ישראל, ובכך להשתייך ל"הפועל המזרחי". תנועה זו, המשיכה את פעילותה העברית-ציונית, במשך כל תקופת העלייה הגדולה. במסגרתה ניתנו גם שיעורי עברית לחברים והרצאות בנושאים שונים להכשרת הלבבות לעלייה לארץ. היא הוציאה לאור כתב-עת, שאימץ את השם "חיינו" (בנוסף לעיתונים, כתבי-עת ושבונונים לנוער, שהגיעו מארץ-ישראל, שהייתה להם גם השפעה פוליטית).

גם תנועות הנוער סבלו תוך כדי העלייה מאותו חוסר איזון נאות בין מדריכים לחניכים. חברי תנועות הנוער הציוניות ובמיוחד המדריכים שבהם, היו הראשונים בראש התור, ששאפו לעלות למדינת-ישראל מהר ככל האפשר. רבים מהם נמנו עם אותם בני נוער, שעלו ארצה במסגרת עליית הנוער בנפרד מהוריהם, בשל עיכובים, שחלו בעליית בני משפחתם. הם, שהתחנכו על ברכי הציונות, אצה להם הדרך להגשים את שאיפתם וכמיהתם לציון. לא תמיד הובא בחשבון, אותו איזון עדין בין מדריכים לחניכים. לפיכך, על מנת לשפר את רמתם של המדריכים בסוף 1949, נפתח סמינר מיוחד למדריכים, שנטלו בו חלק שלושים מדריכים ומדריכות (כאשר על צוות ההוראה נמנו גם קציני העלייה ברוך דובדבני וד"ר מאיר ורדי וכן העיתונאי יונה כהן מ"הצופה"). הסמינר נמשך שבעה שבועות, שבהם הושם דגש על לימודי העברית, הכרת הארץ, היסטוריה של עם ישראל ולימוד השירים העבריים הארצישראלים החדשים. רבים מבוגרי הסמינר, המשיכו במקצוע ההוראה גם בארץ.

תפקיד נוסף, שהוטל על בוגרי וחברי התנועה הציונית בטרופולי, ואשר השתייכו לארגון "הגנה", היה לתת אבטחה וביטחון במשך כל תקופת העלייה. הגנה, הן לאוניות האיטלקיות והישראליות, שנשאו את דגל ישראל, בשעת עגינתן בנמל טריפולי עד הפלגתן לכוון נמל חיפה, והן למוסדות

היהודיים והאוכלוסייה היהודית, שהכינה עצמה לעלייה בכל מקומות ריכוזיהם. הם אלו, אשר ממש נותרו האחרונים לעלייה למדינת ישראל, בטרם עצמאותה של לוב הערבית. ככל שהעלייה הגדולה הלכה והתקדמה, וככל שארץ לוב הלכה והתרוקנה מיהודיה, הלכו ונסגרו מוסדות החינוך. בתחילה נסגרו בתי-הספר בעיירות שבפנים הארץ (למעט זה, שהוקם בבית-הכנסת בבנגזי עם סגירת בית-הספר העברי במקום). רק לאחר מכן, נסגרו המוסדות בטרופולי עצמה, ומשמונת המוסדות שהיו בה, נותרו לפעול, בתום העלייה הגדולה, רק שני מוסדות חינוך. גם סניפי תנועות הנוער והתנועה הציונית בלוב, המשיכו לפעול במהלכה של העלייה הגדולה. אלו הלכו והושבתו (למעט מועדון "מכבי"), ככל שיהודי לוב הלכו והתפנו, וככל שטרופולי הלכה והתרוקנה וכמעט נעקרה כל גולת יהודי לוב העתיקה, ולוב הערבית קיבלה את עצמאותה.

סיכום

עם בשורת מתן היתר העלייה מלוב, גאו הרגשות בקרב יהודי לוב ופרצו בכל עוזם האמונה והתקווה, העוצמה והאון והפכו לגל אדיר של התעוררות והתלהבות של רצון ולהט כביר. רוב יהודי לוב, בנכונות שהיה בה מעין החלטה לאומית "בנערינו ובזקנינו נלך", נטשו את מושבותיהם ושמו קץ למחזור חיים בן אלפי שנים בגולה. עלייה, שנתקלה בתחילה בקשיים, אך כאשר המוסדות בארץ נטלו את היוזמה, התבצעה העלייה ישירות מנמל טריפולי לנמל חיפה. על היקפה והקצב של העלייה השפיעו, כפי שראינו, כושר אמצעי התובלה לישראל וכושר הקליטה בארץ, מחד גיסא והדאגה לרכוש והרצון לא להשאיר מאחור בן משפחה חולה, מאידך גיסא.

ברצוננו לציין, למרות הבנתנו את הקשיים האובייקטיביים, שאכן הייתה נתונה בהן מדינת-ישראל, שזה עתה יצאה לאור העולם ומאות אלפים התדפקו על שעריה, מלינים אנו על אטימות הלב, שהפגינו חלק מקברניטי המדינה. זאת, לנוכח ההוראה להקטין את הקצב במהלך העלייה, שהוגבר רק כאשר התקרב מועד עצמאותה של לוב, ולמנוע עלייתם של החולים הבודדים, שעייבו עלייתן של משפחות שלמות⁽⁴¹⁾, אשר נטשו את מקום מגוריהם ומקור פרנסתם, עמדו על צרורותיהם הדלים ונותרו בחוסר כל, מתוסכלים ומיואשים. לעומת זאת, ברצוננו לציין לשבח את השליחים הארצישראליים, האמונים על העלייה מלוב. הם עשו כל אשר לאל ידם לסייע, לחצו לזרז את העלייה, גילו הבנה רבה יותר ולעיתים העלימו עין מהנחיות העיכוב, שהונחתו מן הארץ. הם הפעילו תחבולות שונות לקידום העלייה, בהבנתם את חומרת המצב וגודל השעה, וחשו את משק כנפי ההיסטוריה. לעומתם, חלק מקברניטי הארץ, עם כל ההבנה, שניתן לגייס לקשיים, שהיו אכן נתונים בהם, כאילו אוזניהם היו אטומות או לפחות לא נתנו את דעתם דיים. לא פעם, הם גילו קהות חושים ואטימות לב, הגובלים בארוגנטיות, כלפי יהודי ארצות האיסלם, שהובילו לכדי ניכור גם כאשר סכנת חיים ריחפה מעל ראשיהם. לא השכילו תמיד לראות את הפוטנציאל הטמון ביהודים אלה, על אף נחיתותם ומצבם הירוד בהיותם במדינות מוסלמיות וערביות נחשלות. מכל מקום, בסופו של דבר, עפ"י הכרעתו של דוד בן-גוריון, כל המעוניינים לעלות מלוב, מעל ל-30,000 עולים, עלו לארץ עד קיץ 1952, וביחד עם המעפילים, הוו כ-90% מכלל יהודי לוב.

המפגשים, עוד בטרם העלייה הגדולה של יהודי לוב עם החיילים והשליחים הארצישראליים, היו בבחינת הכנה למציאות המפלגתית הישראלית. בתחילה, בשל פעילותם החשאית של החיילים והשליחים, חשיפתם של יהודי לוב לפוליטיקה הישראלית, הייתה מזערית והשפיעה רק על מתי-מעט מן הפעילים הבכירים. זאת, כפי שבאה לידי ביטוי בהתקרבות של בודדים לקיבוץ המאוחד, אף שהקפידו לשמור על מסורתם, וביתר שאת בהתקרבות לקיבוץ הדתי, בהכשרות החקלאיות והעירונית של חברי התנועה הציונית, בעת העפלתם לארץ. אולם, בעת העלייה הגדולה, כל עוד השליחים, שלא נמנו על תנועת "המזרחי", פעלו תוך כיבוד רגשותיהם ואמונתם של יהודי לוב, הצליחו לשתול רעיונותיהם בחלק מיהודי לוב. אך כאשר נחשפו, התלכדו הגורמים המסורתיים בלוב ובישראל למנוע מהפך בקהילה. למרות חשיפתם של יהודי לוב לתמורות וחלקם ספגו השפעות מודרניות, אירופאיות וציוניות, הקפידו, שלא יתנגשו התמורות ברעיונות המודרניים, עם אמונתם ומסורתם רבת השנים. אולם, מיזוג זה של מסורת ותמורה, אמנם אפיין חלק מיהודי לוב, אך הרבים יותר, לא היו מודעים למציאות המפלגתית הישראלית. הפעילות התנועתית של שליחי העלייה, שנמנו עם "המזרחי", אף שהייתה ברוכה והתאימה ליהודי לוב המסורתיים, בדיעבד אנו בדעה, שמן הדין היה, לאפשר ולו מעט פלורליזם. זאת, על מנת להראות את האורחות האמיתיים בארץ, שהיו טראומה לעולים רבים, לאור המציאות שנתקלו בה עם עלייתם ארצה, וכמו כן, לאפשר את חופש הבחירה, בבוא העת עם עלייתם.

מכל מקום, למרות כל הקשיים והמהמורות, עם בוא שעת הגאולה, התקיים בה בגולת יהודי לוב עתיקת-היומין, הפסוק: "והצלתי אתהם מכל המקומות אשר נפוצו שם ביום ענן וערפל: והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והביאותים אל אדמתם ורעיתים על הרי ישראל באפיקים בכל מושבי הארץ" (יחזקאל, ל"ד: י"ב-י"ג).

הערות

1. ר. סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 309.
2. האפשרות היחידה, שעמדה באותה עת בפני בעלי היתרי היציאה, הייתה שרות אוניית הנוסעים "ארגנטינה", שהפליגה בקו טריפולי-נפולי. שרות שהיה יקר ולא היה לרובם האמצעים לרכוש כרטיסי ההפלגה – פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 301.
3. ש. עמ' 301; ר. סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 310.
4. ברוך דובדבני נולד בלובלין, פולין ב-1916, ועלה לארץ ב-1928. בתקופת מלחמת הישוב בשלטון הבריטי, מונה לסגן מפקד ארצי של ארגון הנוער הדתי לאומי "ברית החשמונאים". הוא היה חבר באצל ונאסר שלוש פעמים ע"י הבריטים. בתום מלחה"ע השניה התנדב לאונר"א, וב-1946 ניהל מחנה עקורים בפלזה איטליה, וסייע להעפלה הבלתי-לגאלית מאיטליה לישראל. עם קום המדינה מונה למנהל מחלקת העלייה ברומא וב-1949 לקצין העלייה בלוב – פרטים ביוגרפים, שנמסרו ע"י בנו אברהם דובדבני.
5. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 272.
6. הצוות הרפואי כלל בעיקר רופאים איטלקים וצרפתים, וכן אחיות מקומיות, שחלקן התנדבו והוכשרו למטרה זו – עדות אישית של מרי חגיג-לילוף, שהתנדבה כאחות ללא תמורה, מראשית העלייה ועד עלייתה ארצה ב-1951, למרות היותה מטופלת במשפחה וילדים.
7. המחלות השכיחות ביותר היו גרענת, שחפת וגזזת. היו גם כאלה, שסבלו מתת-משקל ותשישות, שלהם ניתן טיפול מיוחד וסופק להם מזון משופר – עדות אישית של מרי חגיג-לילוף.
8. ב.דובדבני, "פרקים בעליית גולת לוב", פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 302.
9. ש. עמ' 302.
10. ש. עמ' 303.
11. ש. עמ' 302.
12. דבר הבא לידי ביטוי גם בשירים הרבים הקשורים לעלייה הגדולה מלוב, שחוברו ע"י משוררי יהודי לוב בתקופת העלייה, כמו בשיר "יא באבור, יא באבור" (האוניה, האוניה).
13. ד.הכהן, עולים בסערה. עמ' 43-44.
14. ביטחונם של יהודי ערי השדה בטרופוליטניה היה המעורער ביותר, בהיותם פזורים במרחבים גדולים ומוקפים המוני ערבים.
15. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 308-309.
16. ר. סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 316.
17. ש. עמ' 316.
18. האדם, שהוטל עליו לרכז את פעולות ההזנה היה הרב פריזיא זוארץ, שהקים מרכזי ולשכות הזנה למשפחות, שפוננו מעיירות השדה – עדות אישית של ר' פריזיא זוארץ.
19. ר.דה-פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית. עמ' 251.
20. ש. עמ' 251, כולל הערה 87 עמ' 267-268.
21. ר. סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 320.
22. ר.דה-פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית. עמ' 251.
23. ש. עמ' 251; ר. סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 318; פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 310.
24. ש. עמ' 310.
25. ש. עמ' 310.

26. מ.ורדי, בצאת ישראל מלוב. עמ' 23.
27. ר.סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 328-330.
28. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 311.
29. שם. עמ' 312.
30. שם. עמ' 312; ר.סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 314.
31. עדות אישית של האסירים עצמם.
32. ר.סימון, עליית יהודי לוב. עמ' 315.
33. שם. עמ' 314-315.
34. בשל פעילותו הענפה של ציון נימני ומוערבותו הרבה למען הקהילה בלוב, נחשד ע"י השלטונות הלוביים בקשרים עם מדינת-ישראל והועמד, בשל כך, למשפט. ציון נימני וויתר על טובי עורכי-הדין, שמדינת-ישראל הייתה מוכנה לגייס למענו מאיטליה, וביקש לייצג את עצמו במשפט בגפו. אולם תוך כדי המשפט, כאשר ראה לאן הרוח נושבת, וויתר על כל הונו הרב, נמלט מלוב לאיטליה ומשם עלה לארץ.
35. עדות אישית - מאיר שילון.
36. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 297-300.
37. שם. עמ' 310.
38. עדות אישית - דניאל אל-על.
39. עדות אישית - יונה כהן. הטוען, שמאחורי מבצע זה עמדה גם המטרה לחזק את זיקתם של המורים לתנועת "המזרחי".
40. ר.סימון, התנועה העברית בלוב. עמ' 200.
41. בשל הקשרים המשפחתיים ההדוקים, שהתאפיינו בקרב יהודי לוב, גם כאשר התגלה רק מקרה מחלה בודד במשפחה במשפחה, כל המשפחה התעכבה עד להחלמתו. לפעמים החולה היה זה הסבא או הסבתא, ולעדה התחנכה על כבוד אב ואם, ו"הדרת פני זקן", לא עלה על הדעת להפקירם. אכן, עכובים, שגרמו מפח נפש, תסכול ויאוש, והיו שהגדירו והשוו את הודעת העכוב, כבשורת איוב וכבשורה על חורבן המקדש וירושלים – עדויות אישיות.

נספח 1

טבלאות העלייה מלוב ביחס לכניסת עולים לישראל

כניסת עולים לישראל		*מעפילים מלוב מקום המדינה מאי 1948			
סה"כ	מלוב	עולים	אוניה	יום	חודש
6,055					מאי
1,372					יוני
17,266					יולי
8,451					אוגוסט
10,786					ספטמבר
10,691					אוקטובר
20,369					נובמבר
2,888					דצמבר
102,879	1,064				סה"כ

* מכיוון, שעד פברואר 1949, הבריטים לא איפשרו ליהודי לוב לעזוב את לוב, היהודים שיצאו את לוב באופן בלתי-לגאלי עד אז, גם לאחר קום המדינה, נמנים על המעפילים

כניסת עולים לישראל		עולים מלוב ישירות לישראל - 1949			
סה"כ	מלוב	עולים	אוניה	יום	חודש
27,530	442				ינואר
24,467	151				פברואר
31,914	685				מרץ
23,275	1,134	485/408 370/277	קזרטה מדקס	5 6	אפריל
23,196	1,012	365	מדקס	15	מאי
16,358	1,033	450 350	אילת אילת	1 19	יוני
16,315	1,822	325 738 570	אילת קזרטה הרצל	3 10 25	יולי
13,470	1,524	586 294 326	הרצל אילת אילת	12 12 26	אוגוסט
20,254	2,416	557 1,513 1,417	הרצל עצמאות עצמאות	5 19 30	ספטמבר
19,206	1,455				אוקטובר
13,470	1,432	734 687	גלילה גלילה	3 17	נובמבר
14,341	2,119	1,176 942	גלילה עצמאות	9 24	דצמבר
239,576	15,205*	12,374-12,204*	18		סה"כ

*סה"כ עולים מלוב ב-1949, לפי הדו"חות הסטטיסטיים הוא 14,352

כניסת עולים לישראל		עולים מלוב ישירות לישראל – 1950			
סה"כ	מלוב	עולים	אוניה	יום	חודש
13,011	2,028	778 1,234	עצמאות עצמאות	7 19	ינואר
10,920	1,781	594 1,185	ארצה עצמאות	7 21	פברואר
13,347	809	787	עצמאות	8	מרץ
8,183	807	802	קוממיות	14	אפריל
12,700	615	605 614	גלילה קוממיות	2 31	מאי
14,380	623	470	קוממיות	27	יוני
17,981	472				יולי
18,803	454	440	קוממיות	4	אוגוסט
16,190	9				ספטמבר
19,356	490	500	קוממיות	25	אוקטובר
12,029	3				נובמבר
12,265	727	700	נגבה	22	דצמבר
169,405	8,818	8,600	12		סה"כ

כניסת עולים לישראל		עולים מלוב ישירות לישראל – 1951			
סה"כ	מלוב	עולים	אוניה	יום	חודש
13,300	611	605	גלילה	26	ינואר
14,900	610	?			פברואר
21,696	11				מרץ
30,283	677	662	נגבה	1	אפריל
26,202					מאי
22,342					יוני
15,276		670	גלילה	4	יולי
7,180		641 630	גלילה גלילה	17 28	אוגוסט
8,524					ספטמבר
5,246		746	גלילה	12	אוקטובר
5,640		676	גלילה	17	נובמבר
3,907		632-629 622-619	גלילה גלילה	6 18	דצמבר
173,901	6,534	5,884-5,878		9	סה"כ

כניסת עולים לישראל		עולים מלוב ישירות לישראל – 1952			
סה"כ	מלוב	עולים	אוניה	יום	חודש
		485-462	גלילה	2	ינואר
		401-389	גלילה	23	
					פברואר
					מרץ
					אפריל
					מאי
					יוני
					יולי
		290	קדמה	18	אוגוסט
					ספטמבר
					אוקטובר
					נובמבר
					דצמבר
23,375	1,146	1,176-1,141	3		סה"כ
709,136	31,914	28,034-27,823	42		כללי

נספח 2

העלייה לפי תקופות

תקופה 3		תקופה 2		תקופה 1		תקופה
ההמתנה		המעברות		בתי עולים		
מאי 52 אוג' 54		מאי 50 מאי 52		מאי 48 מאי 50		
אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	
100	30,057	100	304,457	100	393,197	סה"כ בתקופה
33.9	10,190	10.7	32,834	12.1	47,507	סה"כ צפון אפריקה
2.2	662	3.5	10,737	5.3	20,919	סה"כ לוב

		תקופה 5		תקופה 4		תקופה
		עלייה מגוונת		מהאוניה לכפר		
סה"כ כללי		1959-1957		אוג' 54-1957		
אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	
100	947,812	100	131,047	100	89,054	סה"כ בתקופה
20.4	194,021	21.4	28,055	84.7	75,435	סה"כ צפון אפריקה
3.43	32,589	0.1	83	0.2	188	סה"כ לוב

נספח 3

העלייה מצפון אפריקה בשנים 1948-1952

1952-1948	1952	1951	1950	1949	1948	הארץ
17,711	5,031	7,700	4,980			מרוקו
870	92	272	506			אלג'יריה
33,861	2,548	3,414	3,725	17,353	6,821	תוניסיה
31,914	1,146	6,534	8,818	14,352	1,064	לוב
84,356	8,817	17,920	18,029	31,705	7,885	סה"כ

נספח 4

העלייה מאפריקה באחוזים 1948-1953 מסה"כ העלייה לארץ

53-48	1953	1952	1951	1950	1949	1948	הארץ
8	35.1	32.3	6.5	5.6	7.4	7.6	מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה
4.6	2.3	5.1	3.8	5.2	6.1	1.2	לוב
2.8	9.9	5.5	1.2	4.3	3.2	0.3	שאר הארצות באפריקה
15.4	67.3	42.9	11.5	15.2	16.7	9.1	סה"כ

*יש לציין, בשיא העלייה מלוב, נוב' 49 - פבר' 50, עלו כ-15% מסה"כ העולים לא"י

נספח 5

עליית הנוער מלוב

סה"כ	מלוב	תקופה
25,629	33	31.1.1948-19.2.1934
5,355	14	30.9.1948-1.2.1948
7,584	106	30.6.1949-1.10.1948
	234	30.9.1949-1.7.1949
	298	31.3.1950-1.10.1949
	109	30.6.1950-1.4.1950
51,218 (עד 1.1.50)	794	סה"כ

ביבליוגרפיה

1. **א"ב**, "עניני חינוך ועליה בין יהודי טריפולי". י"ב באייר תש"ד, עמ' 8.
2. ש. אביו, "עליה משיחית מלוב", **במערכה, שנה י', מס' 116**. 1970, עמ' 17 – 18.
3. מ. א. אבישר, "רשמים מטריפולי", **הד החינוך, שנה י"ח, גל' ח'-י'**. תש"ד, עמ' 101-102.
4. ח. אברבנל, "בתו-הספר היהודים בטריפולי", **ילקוט המזרח התיכון, שנה ב', חוב' 3-4 (16-15)**. המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים, 1950, עמ' 44-47.
5. ח. אברבנל, "שנת חיים לאו"ה בטריפולי (16.3.50-17.3.49)", **ילקוט המזרח התיכון, שנה ב', חוב' 5-6 (17-18)**. המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים, 1950, עמ' 87-85.
6. **אגרת**, חוברות הדרכה והסברה לעולי לוב. נציגות עולי לוב שע"י המפלגה הדתית-לאומית, תל-אביב, תשט"ו-תשי"ח.
7. **אגרת לשליחים**, מאמרים על העלייה מלוב במדור בעליה ובקליטה, ללא שם המחבר. "העליה מטריפוליטניה", **גל' פ"ג**. תשי"י; "העליה מלוב", **גל' ק"ד**. תשי"י; "בהלה לעליה בין יהודי לוב", **גל' ק'**, תשי"י; "העלייה מלוב", **גל' קס"ב**. תשי"ב; "סיכום העלייה מלוב", **גליון ק"ע**. תשי"ב; "נסתיימה העלייה המאורגנת מלוב", **גל' קע"ה**. תשי"ב; "סיכום העלייה מלוב", **גל' קע"ט**. תשי"ב.
8. ח. אהרונוביץ, "ממרחקים", **הד החינוך, שנה י"ח, גל' ח'-י'**. תש"ד, עמ' 96-98.
9. מ. אויערבך, **זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל**. ירושלים, תשמ"ב, (בלוב: עמ' 72-74); "זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל...", **מהלברשת עד פתח-תקוה**. ירושלים, תשמ"ז, (בלוב: עמ' 101-98).
10. ש. אויערבך, "החינוך העברי בטריפוליטניה", **הד החינוך, שנה י"ט, גל' ד'-ה'**. תשי"ה.
11. א. ארביב, "יהדות לוב והפעילות הציונית", **הדים ה' 37**. המחלקה לפעולה ציונית וחברתית בקרב יוצאי ארצות המזרח והקהילות הספרדיות, ירושלים, 1979, עמ' 9-10.
12. ג. ארביב, "מצב ההוראה בבית ספרנו בטריפולי", **עם וספר**. אב-תשי"י.
13. ז. בוארון, **בלוב הדובדבן**. הפצת מורשת ישראל, נתניה, תשמ"ג.
14. י. בן-עמי, "בית הספר העברי בטריפולי", **דבר, גל' (375) 5485 (מהדורת צהרים)**. י"א תמוז תשי"ג, עמ' 2.
15. א. בצלאל-כהן, "חיסול גולה עתיקה", **את, מס' 19**. פברואר 1977, עמ' 7-8.
16. נ. בר-גיורא, "עם יהדות לוב המתקבצת", **דפי עליה, מס' 22**. ניסן תשי"ב, עמ' 21-22.
17. ש. ברד, "שליחות ושליחים לארצות המזרח", **שורשים במזרח - א'**. יד טבנקין, רמת אפעל, 1986, עמ' 145-189.
18. ש. ברד, "שליחות ושליחים לארצות האסלם", **שורשים במזרח - ג'**. יד טבנקין, רמת-אפעל, 1991, עמ' 11-65.
19. ש. גבאי, "עולי לוב; קהילה עתיקה שעלתה", **דבר, גל' 12974**. ג' שבט תשכ"ח, עמ' 4; **אמר**. פברואר 1968, עמ' 5.
20. ש. גבאי, "שוכני המערות הקימו מושבים; עדה קטנה שחיה בכפר-בורות במדבריות לוב", **דבר, גל' 13564**. ב' שבט תש"ל, עמ' 10.

21. יגילת, "לוב, קהילה שהייתה", על המשמר. 12 בדצמבר 1980.
22. ר.דה-פליציה, יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומיות ערבית וציונות (1835-1970). ספרית מעריב, תל-אביב, 1980.
23. ב.דובדבני, "יהודי טריפולי ולוב", שלוחות גל' ח'. תשי"י, עמ' 26-29.
24. ב.דובדבני, "כך מתחלפת ועולה גלות טריפולי", מעריב. י"ג ניסן תשי"י, עמ' 9, 15.
25. ב.דובדבני, "חיסול גולת לוב", דפי עליה 22. הסוכנות היהודית מחלקת העליה, תשי"ב, עמ' 12-6.
26. ב.דובדבני, "פרקים בעליית גולת לוב", תולדות קהילות תוניסיה ולוב. ירושלים, 1977, עמ' 52-40.
27. י.דומניץ, "גולת לוב וחיסולה", דפי עליה 22. הסוכנות היהודית מחלקת העליה, תשי"ב, עמ' 16-13.
28. דפי עליה, מאמרים על יהודי לוב ללא שם המחר: "היהודים והעליה) לוב", מס' 2. תשי"ט, עמ' 46; מס' 4. תשי"ט, עמ' 30; מס' 6. תשי"י, עמ' 36; מס' 8. תשי"י, עמ' 26; מס' 14. תשי"י, עמ' 50; מס' 18. תשי"א, עמ' 13; מס' 22. תשי"ב, עמ' 16-20, 23-24; מס' 24. תשי"ג, עמ' 18-19; מס' 38. תשי"כ, עמ' 47-48; מס' 46. תשכ"ב.
29. הבקר, שנה ט', גל' 2220, "הנזכה לגאולה שלמה? שואלים יהודי טריפולי". ה' באדר תשי"ג, עמ' 1.
30. הד החינוך, "סמינריון למורים דתיים בטריפולי". גל' ד'-ה'. תשי"ח; 22. תשי"ח/ט'.
31. ח"י הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד ימינו. מוסד ביאליק, ירושלים, 1965, כרכים א'-ב'.
32. ד.הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשנ"ד.
33. מ.ורדי, בצאת ישראל מלוב. מרכז התרבות ליהודי לוב, ירושלים, תשמ"ו.
34. מ.זוארץ, "מתולדות היהודים בלוב", אגרת, חוברת הדרכה והסברה לעולי לוב, מס' 9. ניסן תשי"ח, עמ' 19-21.
35. פ.זוארץ, "החינוך העברי בטריפולי", עם וספר. תשי"ה, עמ' 75-76.
36. פ.זוארץ, אחת מני רבות: קורות עליית משפחה אחת. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, תשי"ל-1970.
37. פ.זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, 1982.
38. פ.זוארץ, אנשי אמונה, ספורים על אנשי אמונה ויושר, תום וחסד שנעשו ע"י בני עלייה בדורנו זה. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, תשמ"ד-1983.
39. ר.זרוק, "תולדות היהודים בלוב", ד.שחר (עורך), מורשת יעקב: שנתון ביהמ"ד, שוחרי מורשת יעקב, רחובות, תשמ"ח, עמ' 170-176.
40. ר.זרוק, סדר קריאת הסליחות בחודש אלול לפי מנהג יהודי לוב. מרכז אור שלום, בת-ים, תשנ"ו.
41. י.חביב, "יהדות לוב לעלייה", דפי עליה, מס' 4, תשי"ט, עמ' 28-30.
42. ב.חבס, "שרידי הפליטים מבנגזי". שנים עשר פליטים. תל-אביב, תשי"ג, עמ' 83-89.

43. ב.חבס, "ילדים מוצלים מבנגזי", ילדים מוצלים, תל-אביב, תש"ה, עמ' 199-203.
44. י.חגיג'לילוף, דברי ימי הציונות והתנועה הציונית בלוב בתקופה הבריטית, עבודה סמינריונית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1993.
45. י.חגיג'לילוף, עליות יהודי לוב לישראל: העליות הראשונות, ההעפלות הבלתי-ליגאליות, העליה הגדולה והגירות מלוב העצמאית, עבודה סמינריונית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1993.
46. י.חגיג'לילוף, תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלה וההגירות מלוב, עבודת M.A., בהיסטוריה של עם ישראל במסלול המחקרי. המחלקה להיסטוריה אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1994.
47. י.חגיג'לילוף, "נוער ותנועות הנוער היהודי בלוב", נוער בין שני עולמות – תנועת הנוער בארצות האיסלם, יד-טבנקין, רמת אפעל תל-אביב, 1995. עמ' 43-54.
48. י.חגיג'לילוף, תקציר תולדות יהודי לוב, (תקציר לרגל הנחת אבן הפינה ל"בית מורשת יהודי לוב" באור יהודה). הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, 1998.
49. י.חגיג'לילוף, יובל לעליה הגדולה מלוב, (לרגל הכנס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, לציון יובל לעלייה הגדולה מלוב). המרכז למורשת יהדות ספרד ע"ש יחיאל אלישר - אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מינהל חברה ונוער תחום מורשת יהדות המזרח - משרד החינוך והתרבות, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב - הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב, מכון דביר, מרכז אור שלום, תשנ"ט-1999.
50. י.כהן, "ביקור בטריפולי", שלוחות ו' גל' ט', כסלו-תש"י.
51. י.כהן, "הנוער היהודי בלוב" שלוחות ו' גל' י"ב, אדר-תש"י.
52. י.כהן, "יהודי לוב פורצים לעלות", הד המזרח, שנה ז', גל' 8, תש"י, עמ' 12.
53. י.כהן, "גיבורים יהודים בלוב", הצפה, ג' בסיון תש"י.
54. י.כהן, "גלות לוב מתחלת", מסד, שנה ב', גל' ט"ו, תשי"ב.
55. י.כהן, "בין יהודי לוב", מחברת, שנה א', גל' י"י-ב, תשי"ג. עמ' 89.
56. י.כהן, "מאופל מערות למדינה עצמאית", מחניים, גל' כ', כרך ה', תשי"ח, עמ' 22-23.
57. י.כהן, "עלייתם של יהודי לוב לארץ ישראל", מ.אליאב וי.רפאל (עורכים), שוגאי: פרקים בחקר הציונות והעליה לארץ ישראל, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 236-250.
58. י.כהן, יהודי לוב: גולה וגאולה, שיח ישראל, ירושלים, תשנ"ב.
59. ח.כלפון, לנו ולבננו: מעגלי חיי הקהילה הלובית מראשית השנה ועד אחרית שנה, עם מבחר קטעי היסטוריה, הווי ומנהגים, פתגמים וסיפורים מפי זקני העדה, הכללי, תל-אביב, תשמ"ו.
60. ח.כלפון, בבהילו יצאנו מלוב, יד לגבורים, נתניה.
61. צ.נמני, זכרונות, (כתב-יד), עמ' 1-7.
62. ז'.נעים, לוב, קהילה שהייתה, בית התפוצות, תל-אביב, תש"ס.
63. י.סבן, "סיפורה של יהודיה בת לוב; איך עליתי לישראל", למשפחה, אפריל 1980, עמ' 15.
64. ר.סימון, "מחוג ציון לציונות מגשימה: עלית יהודי לוב", שורשים במזרח – ג', יד טבנקין, רמת אפעל, תל-אביב, 1991, עמ' 295-351.

65. ר. סימון, "ופקדתי אתכם – העליה מלוב", ח.סעדון (עורך), בגלוי ובסתר – העליות הגדולות מארצות האסלם (1948-1967). מכון יד יצחק בן צבי, ירושלים, תש"ס, 47-60.
66. ש.סלע, החינוך בקהילות יהודי לוב. יד- אליעזר, נהלל, תשמ"ז.
67. ח.סעדון, הצינונות בארצות האסלם. (עם חוברת הפעלות, של משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל חברה ונוער, תחום מורשת המזרח), מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, התשנ"ז.
68. ח.סעדון, העליות הגדולות מארצות האסלם, תהליכים ומגמות יסוד, מבוא. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, התשנ"ח.
69. ח.סעדון, העליות הגדולות מארצות האסלם, דפי מידע ומבחר מקורות, לוב. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, התשנח.
70. ש.ספירו, מ.יערי, לארגון עליית הנוער מטריפולי 1949. ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, תיק S20/468.
71. א.פדלון, יהדות לוב בחו"ל והשתלבותה במדינת ישראל. (מוגש כמילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר M.A. במחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן), רמת-גן, תשל"ז.
72. י.רפאל, "המאבק על העליה ההמונית", מ. נאור (עורך), עולים ומעברות עידן 8. תשמ"ז.
73. י.רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר. ("חיסול גולת לוב"), עידנים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 105-97.
74. א.רקח, "עולי לוב בהתישבות", אגרת, חוברת הדרכה והסברה לעולי לוב, מס' 1. תשט"ו, עמ' 10-8.
75. מ.שלו (עורך), מגלות עתיקה לישראל המתחדשת. התאחדות וארגון עולי לוב בישראל, תל-אביב, תשמ"ג.
76. י.שעשוע (עורכת), עליה והתישבות מארצות המזרח. משרד החינוך והתרבות, המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח.